

Universiteit
Leiden
The Netherlands

De psychochiroloog Julius Spier en de handleeskunde in het interbellum Nagel, A.H.M.

Citation

Nagel, A. H. M. (2020, January 29). *De psychochiroloog Julius Spier en de handleeskunde in het interbellum*. Retrieved from <https://hdl.handle.net/1887/83482>

Version: Publisher's Version

License: [Licence agreement concerning inclusion of doctoral thesis in the Institutional Repository of the University of Leiden](#)

Downloaded from: <https://hdl.handle.net/1887/83482>

Note: To cite this publication please use the final published version (if applicable).

Cover Page

Universiteit Leiden

The handle <http://hdl.handle.net/1887/83482> holds various files of this Leiden University dissertation.

Author: Nagel, A.H.M.

Title: De psychochiroloog Julius Spier en de handleeskunde in het interbellum

Issue Date: 2020-01-29

III

HANDLEESKUNDE: VAN CHIROMANTIE NAAR PSYCHOCHIROLOGIE

8 Het handlezen kent een lange geschiedenis

“Van alle wetenschappen die zich bezighouden met de expressie van de mens, wordt er géén wat belang en serieuze aanpak betreft zo stiefmoederlijk behandeld als de chirologie, de leer van de handvorm en van het lijnenspel van de binnenkant der hand”, aldus Julius Spier in de openingszin van het tweede hoofdstuk van zijn boek.¹ De uitdrukkingsleer van de handen zou nog steeds lijden “onder het odium van waarzeggerij en kwakzalverij”.² De oorzaak ligt volgens Spier in de verwarring over het door hem uitgelegde verschil tussen chiromantie en chirologie (§ 6.1.1). Hierdoor zou het grote publiek – medici, leraren, pedagogen en psychologen inbegrepen – niet meer vertrouwd zijn met opvattingen van geleerden die zich in het verleden met de leer van de handen hebben beziggehouden.

In zijn boek besteedt Spier niet meer dan drie zinnen aan de geschiedenis van de handleeskunde:

Ik noem hier alleen Aristoteles, Savonarola, Lavater in zijn beroemde werk over gelaatkunde, Paracelsus en, het uitvoerigst van allemaal, de arts en filosoof Carl Gustav Carus in zijn ‘Symboliek van de menselijke gestalte’. In de jaren 1650-1730 werd aan de Duitse universiteiten van Leipzig en Halle zelfs chirologie gedoceerd. Wie wat meer over de geschiedenis van de chirologie wil weten, wordt verwezen naar het boek van Rudolf Engelhardt *Das Wissen von der Hand*.³

Een iets minder grofmazig stukje schrijft hij voor het lemma ‘Handlijnkunde’ in de Nederlandse encyclopedie *Het nieuwe zoek-licht*:

De chirologie is afkomstig uit Voor-Azië en Afrika en kwam vandaar naar Griekenland, waar vooral Plato en Aristoteles zich ermede bezighielden. Ook in Rome stond deze leer in aanzien: Plautus, Cicero en Virgilius maken er melding van en volgens sommige berichten had Julius Caesar het er ver in gebracht.

In Duitsland stond de chirologie vooral van het midden der 17de tot het einde der 18de eeuw in hoog aanzien en werd aan verscheidene universiteiten gedoceerd, o.a. in Jena door Prof. Heppner, in Dresden door Prof. Meyens en in Halle door Prof. Adamitzky [sic]. Lavater, de beroemde gelaatkundige, heeft er in zijn boek enige hoofdstukken aan gewijd en de arts en wijsgeer C.G. Carus publiceerte er in 1846 een werk over.

In Frankrijk hebben Kapitein D’Arpentigny en iets later Desbarolles [sic] belangrijke werken over de chirologie het licht doen zien.⁴

¹ Spier, *Worden wie je bent*, 16.

² *Ibidem*.

³ Spier, *Worden wie je bent*, 17.

⁴ [Spier], ‘Handlijnkunde’, 235. De verwijzingen naar Plato, Aristoteles, Plautus, Cicero, Virgilius en Julius Caesar berusten op mythes. Professor Heppner is misschien de uit Jena afkomstige auteur van het viermaal herdrukte *Chiromantia harmonika* (1673): Johann Abraham Jacob Höping. Professor Adamitzky is Adam Nietzki of Nietzky (1714–1780), een professor geneeskunde aan de Universiteit Halle. Over hem gaat de anekdote dat zijn

Er is geen academisch standaardwerk voor de geschiedenis van het handlezen aan de hand waarvan deze summiere historische schets kan worden nagetrokken.⁵ Wel zijn er inventarisaties van handleeskundige verhandelingen opgesteld⁶ en inleidende stukken voor naslagwerken geschreven, uitgebreider dan Spiers bijdrage voor *Het nieuwe zoek-licht*.⁷ Ook zijn er studies verricht naar specifieke handleeskundige teksten⁸ en naar de wijze waarop handlezen gestalte heeft gekregen in een bepaalde periode dan wel regio.⁹ Daarnaast brengt menig

voorspelling over een jongeman bewaarheid was geworden (Johann Georg Theodor Grässe, *Sagenbuch des Preußischen Staats* (deel 1), Berlin: Karl-Maria Guth, 2014, 227-228).

⁵ Hetzelfde gemis moet Bart De Laender hebben ervaren toen hij zijn scriptie schreef over het traktaat *Cyromantie van de pape van Hamme* (ca. 1450). Voor de algemene achtergrond van de handleeskunde viel De Laender in belangrijke mate terug op het meest omvangrijke, maar voor het grote publiek geschreven boek over de geschiedenis van de handleeskunde van Fred Gettings, *The book of the hand: An illustrated history of palmistry*, London: Hamlyn, 1965, en het goede doch fragmentarische overzicht *History of hand reading* (1989–1994) van Christopher Jones, URL <http://www.johnnyfincham.com/history> (Bart De Laender, *Handlezen in de middeleeuwen: Met een teksteditie van de Cyromantie van de pape van Hamme* (hs. 697, UB Gent), Gent: Faculteit Letteren en Wijsbegeerte, Universiteit Gent, Academiejaar 2006-2007).

⁶ Zie onder meer Annie C. Bogaard, *Bibliografie betreffende de hedendaagse cheirolgie (wetenschappelijke handleeskunde)*, (werkstuk), Amsterdam: Bibliotheek- & Documentatieschool, 1969; Andrew Fitzherbert, *The palmist's companion: A history and bibliography of palmistry*, Metuchen, N.J.: Scarecrow Press, 1992; Friedemann, 'Handbau und Psychose', 476-499; Gino Sabattini, *Bibliografia di opere antiche e moderne di chiromanzia e sulla chiromanzia: Con notizie biografiche sui principali autori*, Reggio Emilia: Nironi & Prandi, 1946.

⁷ Zie onder meer Fritz Boehm, 'Chiromantie', in: Eduard Hoffmann-Krayer & Hans Bächtold-Stäubli (redactie), *Handwörterbuch des Deutschen Aberglaubens* (deel 2), Berlin / Leipzig: Walter de Gruyter & Co, 1929/1930, 37-53; Raymond Buckland, *The fortune-telling book: The encyclopedia of divination and soothsaying*, Detroit: Invisible Ink, 2004, 110-117, 359-363; Thérèse Charmasson, 'Divinatory arts', in: Hanegraaff, *Dictionary of gnosis & western esotericism*, 313-319, 317; Gershom Scholem, 'Chiromancy (Palmistry)', in: Fred Skolnik & Michael Berenbaum (redactie), *Encyclopedia Judaica* (deel 4), Farmington Hills, MI / Detroit: Thomson Gale / Macmillan Reference, 2007, 652-654; Hans Sidon, 'Von der Chiromantie zur Chirolgie', in: Wilhelm Alt (redactie), *Mächte des Schicksals: Enzyklopädie anthropologischer Wissenschaften, okkultes Lehren und magischer Künste*, [Wien]: Förlinger, [1953], 481-520; Lewis Spence, *An encyclopaedia of occultism: A compendium of information on the occult sciences, occult personalities, psychic science, magic, demonology, spiritism, mysticism and metaphysics*, New York: University Books, 1960, 314-315.

⁸ Zie onder meer Hardin Craig, *The works of John Metham, including the romance of Amoryus and Cleopes*, London: Kegan Paul, Trench, Trübner & Co., 1916, xix-xxix, 84-117; De Laender, *Handlezen in de middeleeuwen*; Frank Fürbeth, 'Das Johannes Hartlieb zugeschriebenen "Buch von der Hand" im Kontext der Chiromantie des Mittelalters', *Zeitschrift für deutsches Altertum und deutsche Literatur* 136(4), 2007, 449-479; Folke Gernert, 'La textualización del saber quiromántico: La lectura de la mano en Lope de Vega', in: Cesc Esteve (redactie), *El texto infinito: Tradición y reescritura en la edad media y el renacimiento*, Salamanca: SEMYR, 2014, 559-575; Roger A. Pack, 'Aristotle's chiromantic principle and its influence', *Transactions of the American Philological Association* 108, 1978, 121-130; *Id.*, 'On the Greek chiromantic fragment', *Transactions and Proceedings of the American Philological Association* 103, 1972, 367-380; Gershom Scholem, 'Ein Fragment zur Physiognomik und Chiromantik aus der Tradition der spätantiken jüdischen Esoterik', in: *Lieber Amicorum: Studies in honour of professor dr. C.J. Bleeker* (Studies in the History of Religions 17), Leiden: E.J. Brill, 1969, 175-193.

⁹ Zie onder meer Charles Burnett, *Magic and divination in the Middle Ages: Texts and techniques in the islamic and christian worlds* (Variorum Collected Studies Series CS557), Aldershot / Burlington / Singapore / Sydney: Ashgate, 1996, X 189-195; Carroll Camden, 'Elizabethan chiromancy', *Modern Language Notes* 62(1), 1947, 1-7; Brian P. Copenhaver, 'A show of hands', in: Claire Richter Sherman (redactie), *Writing on hands: Memory and*

handlezer, voornamelijk door middel van *name-dropping* en veelal gekopieerd van anderen, een lange traditie in beeld. Sommigen zijn iets uitgebreider in hun historische weergave, waaronder drie handlezende tijdgenoten van Spier: Georg Lomer, Madame Sylvia en Rudolf Engelhardt, de man wiens boek Spier aanraadt in het bovenstaande drie-zinnen-citaat.¹⁰

Aan de hand van de getraceerde bronnen en studies – en geleid door de twee tekstfragmenten van Spier – wordt hieronder in vogelvlucht een aantal belangrijke geschriften en personen uit de geschiedenis van de handleeskunde naar voren gebracht (§ 8.2-8). Uit het gepresenteerde materiaal blijkt dat de kunst van het handlezen door de tijd heen wijzigingen heeft ondergaan. Een ingrijpende verandering ontstaat halverwege de negentiende eeuw wanneer een nieuw begrip wordt geïntroduceerd, waarna andere begrippen volgen om de praktijk in zijn geheel, of een facet ervan, te karakteriseren. In grote lijnen verloopt de ontwikkeling van chiromantie via chirognomie naar chirologie en chirosomie. Daarna volgt de psychochirologie (§ 8.9). Eerst wordt echter de cultureel-historische achtergrond van het handlezen geschetst (§ 8.1).

8.1 De chiromantie is van oorsprong een divinatie techniek

De behoefte van de mens aan houvast en kennis over wat hem in het leven te wachten staat, is van alle tijden en alle culturen. Vanuit deze behoefte bestaan er sinds mensenheugenis

knowledge in early modern Europe, Carlisle, PA: The Trout Gallery / Dickinson College, 2001, 46-59; Henrique Leitão, 'Entering dangerous ground: Jesuits teaching astrology and chiromancy in Lisbon', in: John W. O'Malley et al. (redactie), *The Jesuits II: Cultures, sciences, and the arts, 1540-1773*, Toronto / Buffalo / London: University of Toronto Press, 2006, 371-389, 381-386; Petra Löffler, 'What hands can tell us: From the "speaking" to the "expressive" hand', (Brigitte Pichon & Dorian Rudnytsky, vertaling), in: Ludwig Jäger, Erika Linz & Irmela Schneider (redactie), *Media, culture, and mediality: New insights into the current state of research*, Bielefeld: Transcript Verlag, 2010, 367-389; Stefano Rapisarda, 'Ring on the little finger: Andreas Capellanus and medieval chiromancy', *Journal of the Warburg and Courtauld Institutes* 69, 2006, 175-191; Stefano Rapisarda (redactie), *Manuali medievali di chiromanzia*, (Rosa Maria Piccione, vertaling), Roma: Carocci, 2005; Lynn Thorndike, 'Chiromancy in mediaeval Latin manuscripts', *Speculum* 40(4), 1965, 674-706.

¹⁰ Georg Lomer, *Die Sprache der Hand: Ein chirosophisches Lehrbuch*, (Hans M. Buhgter, illustraties), Bad Schmiedeberg: F.E. Baumanns Verlag, 1925, 3-18; Madame Sylvia, *Das Buch der hundert Hände*, 11-40; Rudolf Engelhardt, *Das Wissen von der Hand: Handlesekunst als Wissenschaft, Charakter-Analyse und Krankheits-Diagnose aus Form und Linien der Hand*, Memmingen: Uranus-Verlag, 1932, 18-42. Eerder schreef aanmerkelijk uitgebreider dan deze drie de Engelse, veelzijdige geleerde Edward Heron-Allen over de geschiedenis van het handlezen in het voorwoord van zijn vertaling van D'Arpentigny, *La science de la main* (1865) (Edward Heron-Allen, 'Introductory dissertation and argument', and 'Bibliographia Cheirosophica', in: C.S. d'Arpentigny, *The science of the hand: Or the art of recognising the tendencies of the human mind by the observation of the formations of the hands*, (Edward Heron-Allen, vertaling, voorwoord, noten, bijlage; Rosamund Brunel Horsley, illustraties), London: Ward, Lock & Co., 1886, 29-84, 421-431). Van recenter datum zijn de eerder genoemde Gettings, *The book of the hand*; Jones, *History of hand reading*; de Nederlander Chandu, *Handboek der handleeskunde: Moderne chirosodiagnostiek*, Deventer: Ankh-Hermes, 1979, 13-23, en de Canadees Edward D. Campbell, *The encyclopedia of palmistry*, London: Robert Hale, 1997, 1-11.

methoden om vat te krijgen op de toekomst. De chiromantie (Grieks, *cheiromanteia* of χειρομαντεία, waarzeggen via de handen) is zo'n methode.

In de westerse cultuur wordt de chiromantie van oorsprong gerekend tot de divinatietechnieken. Divinatie (Latijn, *divinatio*) is volgens de Van Dale het inzicht krijgen in de toekomst, of de ontdekking van het verborgene door een bovennatuurlijke gave. Diviniteit betekent ook goddelijkheid (vergelijk het Engelse *divine*, goddelijk, en *to divine*, waarzeggen). Met het woord divinatie gaat de combinatie goddelijkheid-waarzeggen terug tot de Griekse en Romeinse oudheid. Divinatie is het vermogen om de tekens die de goden aan de mensen geven te herkennen en te interpreteren.

De bekende Romeinse redenaar Marcus Tullius Cicero (106–43 v. Chr.) onderscheidt twee typen divinatie. Bij de natuurlijke divinatie (*divinatio naturalis*) openbaart de boodschap van de goden zich in dromen, of via mensen die in een bepaalde staat van bezetenheid of manie verkeren (Latijn, *furor*; Grieks, *mania*). De technische, opgeroepen of beredeneerde divinatie (*divinatio artificiosa*) vereist kennis en vaardigheid om bijvoorbeeld de beweging van hemellichamen, de ingewanden van offerdieren of de vlucht van vogels te kunnen duiden.¹¹ Cicero noemt verschillende vormen van divinatie, maar niet het handlezen. Evenmin noemt de aartsbisschop Isidorus van Sevilla (ca. 560–636) het handlezen in zijn *Etymologiae*, een groot werk bestaande uit meerdere delen en geschreven tussen 600 en 625 (n. Chr.). Hierin wijdt Isidorus een hoofdstuk aan mensen die over 'mysterieuze kennis' (*scientia arcana*) zouden beschikken.¹² Voor dit hoofdstuk maakt hij onder andere gebruik van Cicero's *De divinatione* (45 v. Chr.).

In tegenstelling tot Cicero is voor Isidorus van Sevilla alles wat de *divini* (degenen die divinatie beoefenen) aan kennis doorgeven en hetgeen de *magi* doen (degenen die occulte handelingen verrichten) niet goddelijk maar demonisch van aard. Hij stelt dat de *divini* vervuld of vol lijken van god (*quasi Deo pleni*).¹³ In werkelijkheid echter zou de verkregen informatie van

¹¹ Uitgaande van de gangbare opvatting dat intuïtie het resultaat is van leerprocessen (zie § 4.1.2) is het mogelijk om intuïtie aan zowel *divinatio naturalis* als *divinatio artificiosa* te verbinden. De paranormale component (zie ook § 4.1.2) is niet per definitie voorbehouden aan de *divinatio naturalis*; intuïtie kan ook spelen bij het vermogen om de tekens te duiden (*divinatio artificiosa*). Daarnaast geldt dat voor de interpretatie van dromen (*divinatio naturalis*) niet per se intuïtie of een paranormale component nodig is. In de literatuur over divinatie wordt, zoals uit de besprekingen van Amar Annus en Thérèse Charmasson blijkt, anders over intuïtie gedacht en blijft een paranormale component buiten beschouwing. Sinds Plato's *Phaedrus* (ca. 370 v. Chr.) is divinatie, aldus Annus, "divided into intuitive and inductive kinds" (Amar Annus, 'Divination', in: Robert A. Seal & Kocku von Stuckrad (redactie), *Vocabulary for the study of religion* (deel 1), Leiden / Boston: Brill, 2015, 445–450, 445; vergelijk Charmasson, 'Divinatory arts', 313). Vervolgens stelt Annus – net als Charmasson – Cicero's categorie van natuurlijke divinatie gelijk aan intuïtieve divinatie en legt hij technische divinatie uit als iets waar geen intuïtie aan te pas zou komen.

¹² William E. Klingshirn, 'Isidore of Seville's taxonomy of magicians and diviners', *Traditio* 58, 2003, 59–90, 64.

¹³ Klingshirn, 'Isidore of Seville's taxonomy', 86 [Isidorus, 'De magis', §14]: "Diviners (*divini*) receive this name from being 'full of God'; for they pretend that they are full of divinity and by some sort of deceptive cunning interpret future events for people." Vergelijk Charmasson, 'Divinatory arts', 314: "He [Isidorus] states first that those who practice divination are called diviners (*divini*), as if they were 'filled with God' (*quasi Deo pleni*); assimilating themselves to divinity, they fraudulently predict the future."

demonen afkomstig zijn. Oftewel, het is de ‘bedrieglijke sluwheid’ van de demonen die de *divini* en magiërs in staat stellen om toekomstvoorspellingen te doen. Als gevolg van Isidorus van Sevilla’s toonzettende *Etymologiae* hebben binnen de kerk, zo lijkt William Klingshirn te stellen, alle divinatietechnieken in beginsel een duivels, en dus verwerpelijk, karakter gekregen.¹⁴

Dit ligt gedeeltelijk anders voor de astrologie. Volgens de Spaanse aartsbisschop Isidorus is de astrologie de meest ‘wetenschappelijke’ vorm van divinatie. Daar zou de invloed van demonen het geringst zijn.¹⁵ Hierbij maakt Isidorus van Sevilla onderscheid tussen ‘natuurlijke astrologie’ (*astrologia naturalis*) en ‘bijgelovige astrologie’ (*astrologia superstitiosa*). De bijgelovige astrologie houdt zich bezig met het maken van horoscopen en het duiden en voorspellen van iemands karakter en lot, terwijl de natuurlijke astrologie zich op het vlak van de geneeskunde beweegt. Met behulp van deze astrologie kunnen artsen bijvoorbeeld vaststellen wanneer de tijd gunstig is voor behandelingen zoals reiniging, aderlating en het prepareren en toedienen van medicijnen.¹⁶

De kennis over de hemellichamen ondergaat grote veranderingen wanneer het Westen in de eerste helft van de twaalfde eeuw in aanraking komt met de uit het Arabisch vertaalde kosmologie van Claudius Ptolemaeus (90–168).¹⁷ Volgens een ingewikkelde maar nauwkeurige methode is men in staat de bewegingen van de planeten Mars, Jupiter en Saturnus beter te berekenen. Ook leert men over de krachten van de zeven planeten van de ‘Ptolemeïsche kosmos’ (Saturnus, Jupiter, Mars, Zon, Venus, Mercurius, Maan), de twaalf constellaties van de zodiak en de beginselen van de astrologie.¹⁸ Tegen het eind van de twaalfde eeuw heeft Ptolemaeus’ astrologie in bijna alle kloosters zijn intrede gedaan. Van daaruit vindt de astrologie zijn weg naar andere lagen van de samenleving. Hetzelfde gebeurt met de uit het Arabisch vertaalde teksten van Aristoteles en teksten op het gebied van de alchemie en diverse (herontdekte) vormen van magie en divinatie.¹⁹ Zo komt ook informatie over fysiognomie – en in het verlengde daarvan chiromantie – Europa binnen. Fysiognomie wordt de kunst van

¹⁴ Klingshirn, ‘Isidore of Seville’s taxonomy’, 59–61, 82.

¹⁵ Klingshirn, ‘Isidore of Seville’s taxonomy’, 72; Kocku von Stuckrad, *Geschichte der Astrologie: Von den Anfängen bis zur Gegenwart*, München: C.H. Beck, 2007, 188.

¹⁶ Von Stuckrad, *Geschichte der Astrologie*, 216; Peter J. Forshaw, ‘The occult Middle Ages’, in: Christopher Parttridge (redactie), *The occult world*, London / New York: Routledge, 2015, 34–48, 35; Marian Timmermans, ‘Aantekeningen bij enkele astrologische aanwijzingen’, in: A.G. Weiler (redactie), *Chronologie, astrologie en gezondheid in een handschrift van een zestiende-eeuwse Haagse non* (Middeleeuwse Studies 4), Nijmegen: Centrum voor Middeleeuwse Studies, Katholieke Universiteit Nijmegen, 1989, 85–101.

¹⁷ In de negende en tiende eeuw zijn allerlei Griekse teksten op het gebied van de occulte wetenschappen (divinatie, astrologie, alchemie en magie) vertaald naar het Arabisch. Twee eeuwen later stroomden deze teksten, veelal in Spanje vertaald naar het Latijn, Europa weer binnen. Voor een uitgebreide uiteenzetting hierover met betrekking tot de astrologie, zie Von Stuckrad, *Geschichte der Astrologie*, 168 en verder.

¹⁸ Forshaw, ‘The occult Middle Ages’, 36.

¹⁹ Burnett, *Magic and divination in the Middle Ages*, X 189; Charmasson, ‘Divinatory arts’, 315; Alexander Fidora, ‘Divination and scientific prediction: The epistemology of prognostic sciences in medieval Europe’, *Early Science and Medicine* 18(6), 2013, 517–535, 519–520; Martin Porter, *Windows of the soul: Physiognomy in European culture 1476–1780*, Oxford: Clarendon Press, 2005, 68.

het lezen van iemands verschijning, met name het gelaat en soms ook de stem, terwijl de chiromantie, als de ‘fysiognomie van de hand’, leidt tot traktaten die gericht zijn op het duiden van de lijnen en tekens in de handpalmen.²⁰

Net als de astrologie worden zowel de fysiognomie als de chiromantie door geleerden bestudeerd. Kwesties waarover zij zich beraden, betreffen onder meer het causale verband tussen lichamelijke verschijningsvormen en iemands karakter, gezondheid en lot.²¹ Ook de bron van de via divinatie verkregen kennis wordt besproken. Zijn dit wel demonen? Is het niet God die voor tekenen in de natuur zorgt? In de Bijbel vindt men aanwijzingen die het handlezen zouden legitimeren. Vooral Job 37:7 is vaak aangehaald: “De hand van alle mensen verzegelt Hij, opdat alle mensen die Hij gemaakt heeft, het inzien.”²²

De astroloog, wiskundige en vertaler Michael Scot (ca. 1175 – ca. 1236) noemt rond 1230 de fysiognomie een *scientia naturae*.²³ Met andere woorden en vereenvoudigd gesteld: Michael Scot presenteert de fysiognomie niet als een divinatiemethode maar als een natuurwetenschap. Vanaf de dertiende eeuw worden ook de begrippen *prognosticare* en *prognosticatio* steeds vaker gekozen ter vervanging van *divinare* en *divinatio*.²⁴ Er wordt dus gesproken in termen van verwachtingen, waarmee een angel uit de heikele kwestie van het toekomst voorspellen is gehaald. Er blijft ruimte voor de vrije wil om het eigen levenspad te beïnvloeden.

Langzaam doch gestaag wint de duidingskennis van de verschijningsvorm van het gezicht en de handen in Europa aan bekendheid. Tegen het eind van de vijftiende eeuw zijn de fysiognomie en chiromantie nauw verbonden geraakt aan de astrologie, de wetenschap die, zoals gezegd, een aparte en inmiddels centrale positie inneemt en deze positie pas tegen het eind van de zeventiende eeuw zal verliezen.²⁵ De fysiognomie en bijgevolg de chiromantie – die soms de fysiognomie overvleugelt – verkrijgen mede door de connectie met de astrologie eveneens een vooraanstaande plek, maar behouden een enigszins ambigue status, ergens

²⁰ Burnett, *Magic and divination in the Middle Ages*, X 3; Charmasson, ‘Divinatory arts’, 315.

²¹ Zie onder meer Ana Avalos, *As above, so below: Astrology and the onquisition in seventeenth-century New Spain*, (dissertatie), Florence: European University Institute Department of History and Civilisation, 2007, 318-319; Charmasson, ‘Divinatory arts’, 316-317; Forshaw, ‘The occult in the Middle Ages’, 39-40; Fidora, ‘Divination and scientific prediction’, 517-535; Wouter J. Hanegraaff, ‘The notion of “occult sciences” in the wake of the Enlightenment’, in: Monika Neugebauer-Wölk, Renko Geffarth & Markus Meumann (redactie), *Aufklärung und Esoterik: Wege in die Moderne* (Hallesche Beiträg zur Europäischen Aufklärung 50), Berlin / Boston: Walter de Gruyter, 2013, 73-95; Porter, *Windows of the soul*, 68-78; Joseph Ziegler, ‘Philosophers and physicians on the scientific validity of Latin physiognomy, 1200-1500’, *Early Science and Medicine* 12, 2007, 285-312.

²² Bijbelvertaling NBG 1951. Vergelijk (in dezelfde Bijbelvertaling) Exodus 13:9: “Het zal u zijn als een teken op uw hand en als een herinnering tussen uw ogen, opdat de wet des Heren in uw mond zij; want met een sterke hand heeft de Heere u uit Egypte geleid”; Job 27:11: “Ik zal u onderrichten aangaande de hand Gods”; Spreuken 3:16: “Lengte van dagen is in haar rechterhand, in haar linkerhand rijkdom en eer”; Jesaja 49:16: “Zie, Ik heb u in mijn handpalmen gegrift.”

²³ Ziegler, ‘Philosophers and physicians’, 287.

²⁴ Fidora, ‘Divination and scientific prediction’, 523. Vergelijk Avalos, *As above, so below*, 151-155.

²⁵ Avalos, *As above, so below*, 50-69; Von Stuckrad, *Geschichte der Astrologie*, 214 en verder. Astrologie werd indertijd niet als een pseudo- of occulte wetenschap opgevat. Ofschoon er toen, net als tegenwoordig, verschil bestond tussen astrologie en astronomie, werden deze begrippen vaak door elkaar gebruikt.

tussen wetenschap en divinatie, rede en bijgeloof, wettige (*licit*) en onwettige (*illicit*) kennis in.

Deze ambigue status blijft totdat paus Sixtus V (1520–1590) in 1586 alle divinatietechnieken in de ban doet, inclusief de *astrologia superstitiosa*, maar exclusief de *astrologia naturalis*.²⁶ Niettemin blijven de fysiognomie, chiromantie en andere manieren van waarzeggen tot de belangstellingssfeer van diverse geleerden behoren. Dit is mogelijk door de leer van het gelaat en van de handen los te koppelen van astrologie en divinatie. De Italiaan Giovanni Battista Della Porta (Giambattista della Porta, ca. 1535–1615) zet in zijn veelvuldig herdrukte verhandeling *Humana physiognomonica* (1586) belangrijke stappen op deze weg.²⁷ Eenmaal verworden tot een ‘natuurlijke fysiognomie’ en ‘natuurlijke chiromantie’ worden zij onderdeel van de ‘natuurlijke filosofie’ en van een geneeskunde die ook niet meer verbonden is aan de astrologie.

Onder invloed van de verlichting verliezen de fysiognomie en chiromantie uiteindelijk hun glans. Toch weet de Zwitser Johann Casper Lavater (1741–1801) aan het eind van de achttiende eeuw de fysiognomie nieuw leven in te blazen. In *Physiognomische Fragmente zur Beförderung der Menschenkenntniss und Menschenliebe* (1775–1778) behandelt Lavater in een kort gedeelte de fysiognomie van de handen.²⁸ Terwijl Thérèse Charmasson meent dat de schrijver, dichter en dominee Lavater hiermee “definitively separated chiromancy from physiognomy”, vindt Fred Gettings dat Lavater “sowed the seeds of the new chirosophy”, de leer van de handen die in de negentiende eeuw zal opkomen.²⁹

Wat Charmasson vervolgens niet, maar Gettings wel meeneemt in de uiteenzetting van de geschiedenis van de handleeskunde, is de invloed van de Roma en Sinti, indertijd bekend als de zigeuners. Deze rondtrekkende gemeenschappen arriveren voor het eerst in Europa in het begin van de vijftiende eeuw.³⁰ Een van de manieren waarop de donker getinte, exotisch

²⁶ Avalos, *As above, so below*, 76, 81, 319; Manuela Bragagnolo, ‘Divination, physiognomy and religion in late renaissance Italy: “Natural physiognomy” (Fisionomia Naturale) by Giovanni Ingegneri (+)’, (paper), University of London, 26-28 juni 2014, (11 pp.), URL https://www.academia.edu/7590243/Divination_Physiognomy_and_Religion_in_Late_Renaissance_Italy_Natural_Physiognomy_Fisionomia_Naturale_by_Giovanni_Ingegneri_1600 (geraadpleegd op 8 juli 2017), 1, 5; Charmasson, ‘Divinatory arts’, 316-317; William Eamon, *Science and the secrets of nature: Books of secrets in medieval and early modern culture*, Princeton: Princeton University Press, 1994, 206; Leitão, ‘Entering dangerous ground’, 373; Von Stuckrad, *Geschichte der Astrologie*, 250. Opvallend is dat bij de door paus Sixtus V verboden divinatietechnieken de fysiognomie niet, maar de chiromantie wel expliciet is genoemd: “Alij enim Geomantia, Hydromantia, Aeromantia, Pyromantia, Onomantia, Chyromantia, Necromantia, alijsque sortilegijs & superstitionibus...” (Anoniem, *Constitutio S.D.N.D. Sixti papæ V. contra exercentes astrologiæ iudiciariæ artem. Et alia quæcunque diuinationum genera, librosque de eis legentes, ac tenentes*, Romæ: Antonij Bladij, 1586, [5]).

²⁷ Avalos, *As above, so below*, 137, 319, 324-325; Bragagnolo, ‘Divination, physiognomy and religion’, 5-6; Porter, *Windows of the soul*, 129, 161. Over de kritische geest van Della Porta inzake bijgeloof en magie in zijn tijd, zie Eamon, *Science and the secrets of nature*, 194-233.

²⁸ Johann Caspar Lavater, *Physiognomische Fragmente zur Beförderung der Menschenkenntniss und Menschenliebe* (deel III), Leipzig / Winterthur, 1777, 103-109.

²⁹ Charmasson, ‘Divinatory arts’, 317; Gettings, *The book of the hand*, 197.

³⁰ Aaron C. Taylor, ‘A possible early reference to the Gypsies in Spain prior to 1420: Ms. 940 of the Trivulziana Library in Milan, Italy’, *Romani Studies* 26(1), 2016, 79-86; Porter, *Windows of the soul*, 136-137.

geklede vrouwen – en soms mannen – geld verdienen, is door mensen de toekomst te voorspellen. Ze doen dit via het lezen van handen. Van de oude Roma en Sinti zijn geen geschriften over het handlezen bekend: zij kennen een orale traditie. Dat is een van de redenen waarom hun handleesmethode het denken van westerse geleerden over chiromantie niet of nauwelijks lijkt te hebben beïnvloed. Wel heeft de komst van de reizende groepen ertoe geleid dat de oorsprong van het handlezen naar een ander land is verschoven. Terwijl eerder Griekenland, Egypte of Babylonië als de bakermat van de handleeskunde wordt beschouwd, is vanaf de negentiende eeuw Noord-India aangewezen als ‘land van oorsprong’. India is het land waar de bevolkingsgroepen rond het jaar 1000 zijn weggetrokken.³¹ Daarnaast hebben de Roma en Sinti – en dit is voor de handleestrategie in Europa belangrijk – een grote invloed op de beeldvorming van het handlezen.³² Sinds hun komst in Europa is het handlezen sterk geassocieerd geraakt met bedriegerij.

De Roma en Sinti praktiseren een intuïtieve, invoelende dan wel helderziende vorm van handlezen. In de praktijk complementeren ze deze werkwijze ongetwijfeld met een dosis algemene mensenkennis en geregeld ook met misleiding. Er bestaan allerlei romantische voorstellingen van handlezende donker getinte vrouwen én er zijn tekeningen, schilderijen en wandkleden die tegelijkertijd waarschuwen voor zakkenrollerij. Zulke genrevoorstellingen laten zien hoe een zigeunerin de aandacht vasthoudt van degene van wie ze de handen leest, waardoor deze persoon een gemakkelijke prooi wordt om te beroven.³³ De Franse arts

³¹ Aanvankelijk werden de Roma en Sinti als Egyptenaren gezien. Pas in de tweede helft van de negentiende eeuw ontstond het vermoeden dat zij van oorsprong uit India kwamen (John Crawford, ‘On the origin of het Gypsies’, *Transactions of the Ethnological Society of London* 3, 1865, 25-36; Gettings, *The book of the hand*, 184-185; Porter, *Windows of the soul*, 136-137; Taylor, ‘A possible early reference’, 80, 82-83; Leo Wiener, ‘Gypsies as fortune-tellers and as blacksmiths’, *Journal of the Gypsy Lore Society* 3, 1909, 4-17, 6-7).

³² De vanzelfsprekendheid van de combinatie zigeuners-handlezers komt bijvoorbeeld tot uitdrukking in het verhaal over de legendarische dokter Faust, over wie werd medegedeeld dat hij de chiromantie van zigeuners had geleerd: “Zu diesem kame noch dieses daß er sich zu denen damaligen umschweissenden Zigeunern fleissig hielte und von ihnen die Chiromantiam, wie man nemlich aus den Händen wahrsagen oder weissagen möge erlernete” (Georg Rudolph Widmann, *Erstes Theil der Warhafftigen Historie von den gewlichen und abscheulichen Sünden und Lastern, auch von vielen wunderbarlichen und seltzamen ebentheuren: So D. Johannes Faustus, ein weitberuffener Schwartzkünstler und Ertzzäuberer durch seine Schwartzkunst biss an seinen erschrecklichen End hat getrieben*, Hamburg: Hermannie Moller, 1599, 2; vergelijk Porter, *Windows of the soul*, 133). Even vanzelfsprekend beoefende het ‘Spaanse heidinnetje’ (zigeunerinnetje) in de vertelling van Jacob Cats (1577–1660) het handlezen (Jacob Cats, *Het Spaens heydinnetje*, (H.J. Vieu-Kuik, inleiding en aantekeningen), Zwolle: W.E.J. Tjeenk Willink, 1963, 26, 29-30). Cats baseerde dit verhaal over de zigeunervrouw die een tweejarig meisje ontvoerde en opvoedde als haar eigen dochter op Miguel de Cervantes’ *La gitanilla* (1613). Vergelijk Ivan Gaskell, ‘Transformations of Cervantes’s “La gitanilla” in Dutch art’, *Journal of the Warburg and Courtauld Institutes* 45, 1982, 263-270; David A. De Witt, ‘A scene from Cervantes in the Stadholder’s Collection: Lieven’s Gypsy fortune-teller’, *Oud-Holland* 113(4), 1999, 181-186.

³³ Zie onder meer schilderijen van Caravaggio (1571–1610) en David Teniers de Jongere (1610–1690) (Porter, *Windows of the soul*, 143-149; Alfred E. Hamill, ‘David Teniers and the fortune-teller’, *Journal of the Gypsy Lore Society* 29(3-4), 1950, 81-82; Gettings, *The book of the hand*, 156, 184-185, 193; Reinhold Regensburger, ‘Gypsy fortune-tellers: As a subject of the Italian baroque painters’, *Journal of the Gypsy Lore Society* 45(1-2), 1966, 1-6). Vergelijk Boehm, ‘Chiromantie’, 52, 53 noot 86; Jones, ‘Handreading and the Gypsies’, *History of hand reading*, URL <http://johnnyfincham.com/history/gypsies.htm> (geraadpleegd op 30 april 2018); Ronald Decker, Thierry

Jacques Ferrand registreert in 1623 dat de chiromantie zo besmet is geraakt dat paus Sixtus V wel gedwongen was om in te grijpen:

Mais cette Chiromance est tellement infectée de superstition, tromperie, & si ie l'ose dire, de magie, que les Docteurs Canonistes, & depuis peu de temps le Pape Sixte V ont esté contraincts de la condener. Aussi personne ne fait publiquement profession de cet art fallacieux, que les larrons, coquins & vagabons, que nous appellons Bohemiens, Egyptiens, ou Caramaras venus en Europe des l'an 1417 (...).³⁴

Deze passage is in 1640 in het Engels vertaald als:

This art of Chiromancy hath been so strangely infected with superstition, deceit, cheating, and (if I durst say so), with magic also, that the Canonists, and of late years Pope Sixtus Quintus, have been constrained utterly to condemn it; so that now no man professeth publicly this cheating art, but theeves, rogues, and beggarly rascals, which are now everywhere knowne by the name of Bohemians, Egyptians, and Caramaras, who have arrived in Europe since the year 1417 (...).³⁵

Nog eens vijfentwintig jaar later klaagt de Engelse arts, astroloog en handlezer Richard Saunders in zijn *Palmistry, the secrets thereof disclosed* (1664; eerste druk in 1663, herdruk in 1676) over *gypsies* en andere ongeletterde, onbeschaamde vrouwen die dagelijks het handlezen, deze 'kostbare wetenschap', schade berokkenen:

[L]et me warn my Reader of these Sycophants, and Delusive Ignorants, through whose Sides this precious Science is dayly wounded, such spawn of shames, that impudently make profession of Art, not onely in several Countryes, but lurks in Obscure corners, in and about this famous city [London], many illiterated pieces of Non-sense and impudence, of the famale kind, whose Ignorance transcends the Vulgar Gypsies, and Impudence sufficient to out face a whippingpost.³⁶

Depaulis & Michael Dummet, *A wicked pack of cards: The origins of the occult tarot*, London: Duckworth, 1996, 228-229; Hans de Waardt, "'Dat sy die vrouwen lieff hebben': Magische middelen om mensen te manipuleren (1500-1800)", *Holland, regionaal-historisch tijdschrift* 30(4-5), 1998, 196-214, 206.

³⁴ Jacques Ferrand, *De la maladie d'amour, ou melancholie erotique: Discours curieux qui enseigne à cognoistre l'essence, les causes, les signes, & les remedes de ce mal fantastique*, Paris: Denis Moreau, 1623, 134. Dit boek van Jacques Ferrand (1575–ca. 1630) is een vroege psychologische studie naar melancholie.

³⁵ Ferrand geciteerd uit de vertaling *Erotomania: Or, a treatise discoursing of the essence, causes, symptoms, prognosticks, and cure of love, or erotique melancholy* (1640) in: Edward Heron-Allen, *A manuel of cheirosophy: A complete practical handbook of the twin sciences of cheirognomy and cheiromancy*, (Rosamund Brunel Horsley, illustraties), London: Ward, Lock & Co, 1885, 77.

³⁶ Gettings, *The book of the hand*, 185. Vergelijk Camden, 'Elizabethan chiromancy', 4; Jones, 'Physiognomie, chirognomie, metoposcopia', *History of hand reading*, URL <http://www.johnnyfincham.com/history/saunders.htm> (geraadpleegd op 30 april 2018); Porter, *Windows of the soul*, 157. Richard Saunders (1613–1675) was bevriend met de beroemde astroloog en occultist William Lilly (1602–1682), die het voorwoord schreef voor Saunders' *Physiognomie, chiromancie, metoposcopia* (1653). Hij was ook bevriend met de gevierde antiquair en een van de eerste vrijmetselaars, Elias Ashmole (1617–1692), aan wie Saunders zijn *Metoposcopia, the symmetrical proportions and signal moles of the body* (1671) opdroeg.

In de zestiende en zeventiende eeuw devalueert de status van de handleeskunde niet alleen als gevolg van veranderende inzichten ten aanzien van wetenschap, religie en magie, maar ook als gevolg van 'listig waarzeggende vrouwen van laag allooi'. Het handlezen verliest zijn allure. Tegen het einde van de zeventiende eeuw is chiromantie synoniem geworden met het op een bedrieglijke manier waarzeggen via de handen.

8.2 Het oudste bewaard gebleven chiromantisch traktaat is rond 1160 geschreven

Ofschoon de historiografische geschiedschrijving van de chiromantie Aristoteles (384–322 v. C.) opvoert als een van de eerste handlezers, laten de historische bronnen zien dat van hem slechts één zin is nagelaten die op chiromantie betrekking kan hebben. In *Historia animalium* is vastgelegd dat Aristoteles stelde dat lijnen in de handpalm iets over iemands levensduur zeggen. Vertaald in het Engels luidt die zin: "The inner surface of the hand is the palm (...), which is fleshy and divided by lines (...); in long-lived persons by one or two lines, which go right across, in short-lived by two which do not go right across[.]"³⁷ Middeleeuwse geleerden die zich hierover hebben gebogen, hebben deze cryptische zin 'verbeterd'. Die teksten zijn vervolgens aan Aristoteles toegedicht, waardoor de mythe is ontstaan dat Aristoteles zelf een handlezer was.³⁸

Het oudste, werkelijk substantiële bewijs in het Westen dat de chiromantie een gebezigde praktijk was, betreft een traktaat van veel later datum dan het fragment van Aristoteles. Deze in het Latijn geschreven tekst stamt uit de tweede helft van de twaalfde eeuw en is bekend als de 'Notitie over chiromantie'. Dit traktaat maakt deel uit van de *Eadwine Psalter* (een psalmboek) en is rond 1160 in Canterbury geschreven.³⁹

De verschijning van deze chiromantische notitie moet gezien worden in samenhang met de indertijd nieuwe, in zwang geraakte divinatietechnieken. De Angelsaksische schrijver en diplomaat Johannes van Salisbury (1120–1180), in 1176 benoemd tot bisschop van Chartres, legt in zijn *Policraticus* (1159) uit dat chiromantici door inspectie van de handen 'verborgen aspecten van de dingen' voorspellen ("Chiromantici sunt qui a manuum inspectione rerum vaticinantur abscondita").⁴⁰ In hetzelfde werk schrijft hij dat Thomas Beckett (ca. 1119–1170), aartsdiaken en later aartsbisschop van Canterbury, een chiromant raadpleegde voordat hij ten

³⁷ Pack, 'Aristotle's chiromantic principle', 121; *Id.*, 'On the Greek fragment', 367-368.

³⁸ Copenhaver, 'A show of hands', 47; Craig, *The works of John Metham*, xxiv; Fürbeth, 'Das Johannes Hartlieb', 461.

³⁹ Folio 282rv van de *Eadwine psalter*, zie Burnett, *Magic and divination in the Middle Ages*, X 190, 192-195; Charles S.F. Burnett, 'The prognostications of the Eadwine psalter', in: Margaret Gibson, T.A. Heslop & Richard W. Pfaff (redactie), *The Eadwine psalter: Text, image, and monastic culture in twelfth-century Canterbury*, London: The Modern Humanities Research Association, 1992, 165-167, 165-166.

⁴⁰ Burnett, *Magic and divination in the Middle Ages*, X 190; *Id.*, 'The prognostications of the Eadwine psalter', 166: "'The *chiromantici* are those who presage the hidden aspects of things from the inspection of hands'. The implication is that, for John, this is a new form of divination which has become fashionable."

strijde trok tegen de bewoners van Noord-Wales.⁴¹ Deze twee opmerkingen zijn in het Westen de bijna oudste verwijzingen naar de handleeskunde. Een derde, nog iets oudere verwijzing is te vinden in *De divisione philosophiae* (ca. 1150) van Dominicus Gundissalinus (ca. 1115–1190), een vertaler van Arabische teksten die zijn opleiding in Chartres genoot.⁴² De met de chiromantische tekst in de *Eadwine Psalter* vergelijkbare maar later gedateerde teksten zijn toegeschreven aan Adelard van Bath (ca. 1080–ca. 1152) en Johannes van Sevilla (ca. 1110?–ca. 1160?), eveneens vertalers van Arabische teksten. Of zij de werkelijke auteurs zijn van die teksten, wordt betwist.⁴³

In de ‘Notitie over Chiromantie’ worden drie ‘natuurlijke’ lijnen beschreven die in de handpalm met elkaar een driehoek vormen. Verschillende vormen van zo’n driehoek hebben volgens de scribent Eadwine, een monnik van de kathedraal van Canterbury, elk een eigen betekenis. Ook zijn diverse tekens geduid. Zie bijvoorbeeld deze vijf uitspraken:

If the narrow end of the angle is empty, it is a sign of an honourable death [*Si strictum anguli vacuum fuerit, honestae mortis signum est*].⁴⁴

If three rods are fixed (to each other) by their ends, and one little rod cuts them through the middle — ‡ — (it signifies) leprosy [*Si .iii. ipsi in capitibus suis afigantur, et una virgula eas per medium findat, ‡ lepram*].⁴⁵

If a crease runs from the foot of the first natural line or from another foot, towards the ‘cone’, he will go on a journey [*Si a pede prime naturalis vel ab alia pede veniente rimula procedens versus conum exierit, peregre ibit*].⁴⁶

On the index finger a line looking towards its end places the father above the mother; if it passes transversely, it places the mother above the father [*In indice (et invidiam A) linea finem respiciens patrem matri, extraverso transiens matrem patri preponit*].⁴⁷

If the nail of the thumb is uncurved by nature it indicates a moneyed man [*Unguis pollicis recurvus per naturam nummosum innuit*].⁴⁸

Het traktaat van achteenvijftig regels is een verzameling losse, vermoedelijk snel genoteerde mondelinge uitspraken die veelal betrekking hebben op wat iemand te wachten staat indien

⁴¹ Burnett, ‘The prognostications of the Eadwine psalter’, 166.

⁴² Burnett, *Magic and divination in the Middle Ages*, X 189 noot 8; Fidora, ‘Divination and scientific prediction’, 520; Pack, ‘On the Greek chiromantic fragment’, 369.

⁴³ Burnett, *Magic and divination in the Middle Ages*, X 1-4, 190 noot 14; Charmasson, ‘Divinatory arts’, 317; Thorndike, ‘Chiromancy in mediaeval Latin manuscripts’, 674.

⁴⁴ Burnett, *Magic and divination in the Middle Ages*, X 192 Appendix regel 4.

⁴⁵ Burnett, *Magic and divination in the Middle Ages*, X 193 Appendix regel 14.

⁴⁶ Burnett, *Magic and divination in the Middle Ages*, X 193 Appendix regel 16.

⁴⁷ Burnett, *Magic and divination in the Middle Ages*, X 193 Appendix regel 25.

⁴⁸ Burnett, *Magic and divination in the Middle Ages*, X 193-194 Appendix regel 30.

de beschreven tekens in een handpalm vallen te bespeuren. Zulke voorspellingen betreffen beroep, gezondheid, reizen, relaties, nageslacht, voorspoed, tegenslag en de wijze van overlijden. Het manuscript bevat geen illustraties, behalve een paar tekentjes zoals het teken bestaande uit drie kleine verticale streepjes met een dwarsbalkje dat op lepra zou duiden (zie de tweede van de hierboven geciteerde regels). In latere versies van hetzelfde manuscript zijn wel schematische tekeningen van handpalmen opgenomen.

8.3 Het eerste boek over chiromantie is rond 1480 samengesteld

Het aantal verhandelingen over de chiromantie blijft gedurende de middeleeuwen beperkt. Maar na de komst van de Roma in Europa neemt de belangstelling voor het handlezen toe, een ontwikkeling die mede wordt bevorderd door de uitvinding van de boekdrukkunst. Het eerste uitsluitend aan de handleeskunde gewijde boek is *Die Kunst chiromantia* (ca. 1480). Deze curieuze uitgave is een zogenaamd blokboek (een boek waarvan iedere pagina in een blok hout is gesneden) dat drieënveertig schematische afbeeldingen van handen bevat waarin tekst (afwisselend in het Latijn en Duits), lijnen en tekens zijn verwerkt (afb. 14). Op de inleiding van een paar pagina's na is er geen context; systematiek en uitleg ontbreken.

Volgens Frank Fürbeth neemt *Die Kunst chiromantia* een uitzonderlijke positie in binnen zowel de chiromantische middeleeuwse literatuur als binnen de vergelijkbare *Losbücher* (waarzegboeken). Fürbeth vermoedt dat de uitgever en drukker in Augsburg een inschattingsfout heeft gemaakt. Hij zou het boek als een *Losbuch* op de markt hebben gebracht en zich niet hebben gerealiseerd dat de bij elkaar gevoegde afbeeldingen te moeilijke stof vormden voor het gewone volk.⁴⁹ De prenten zijn afkomstig van, en bestemd voor geleerden uit die tijd. Met andere woorden, waarschijnlijk heeft de drukker de moeilijkheidsgraad van de afbeeldingen onderschat.

Die Kunst chiromantia is eeuwenlang toegeschreven aan de arts Johannes Hartlieb (ca. 1410–1468). De in München werkzame Hartlieb is de auteur van *Das Puch aller verpotenen Kunst, Ungelaubens und der Zaubrey* (ca. 1456). In dit boek veroordeelt Hartlieb de chiromantie en zes andere 'kunsten' op thomistische gronden.⁵⁰ Vanwege *Das Puch aller verpotenen Kunst* zou de drukker uit Augsburg de inleiding hebben voorzien van een afbeelding van Hartlieb. Deze arts was tenslotte een geleerde op het gebied van de divinatie en magie, die *Die Kunst chiromantia* zou kunnen hebben samengesteld en wiens status het blokboek aanzien zou geven. Wat betooglijn betreft, staan *Das Puch aller verpotenen Kunst* en *Die Kunst chiromantia* echter lijnrecht tegenover elkaar. Terwijl *Das Puch aller verpotenen Kunst* de

⁴⁹ Fürbeth, 'Das Johannes Hartlieb', 478-479.

⁵⁰ Fürbeth, 'Das Johannes Hartlieb', 451. De andere door Hartlieb behandelde *artes magicae* zijn nigromantie (de techniek om de geest van overledenen op te roepen en daarmee te kunnen communiceren), scapulomantie (ook omoplatoscopia genoemd, de techniek van het lezen van schouderbladen) en de divinatietechnieken die samenhangen met de vier elementen: geomantie, hydromantie, aeromantie en pyromantie (Fürbeth, 'Das Johannes Hartlieb', 450).

chiromantie als een verdorven leer uitlegt, presenteert *Die Kunst chiromantia* het als een nobel kennisdomein.

De kwestie of de chiromantie tot de legitieme, natuurlijke *artes magicae* gerekend dient te worden, of tot de door de kerk verboden *artes*, speelt volgens Frank Fürbeth pas vrij laat en voor het eerst in *Das Puch aller verpotenen Kunst* (ca. 1456). Hartlieb heeft de chiromantie vermoedelijk in zijn rij van zeven verboden kunsten opgenomen, omdat hij het handlezen bij een “volck (...) das haißst zygeyner” had leren kennen en vond dat dit volk veel mensen tot ongelooft (“zu vil vngelaubens”) bracht.⁵¹

8.4 De chiromantische verhandeling van Indagine uit 1522 is invloedrijk

In dezelfde eeuw als waarin Hartlieb *Das Puch aller verpotenen Kunst* schrijft, zoeken Italiaanse artsen als Michele Savonarola (1385–1464), auteur van *Speculum phisionomie* (ca. 1445), en Bartolomeus della Rocca (1467–1504), beter bekend als Cocles en auteur van *Chyromantiae ac physionomie Anastasis* (1504), naar een oorzakelijke verklaring voor de tekens van het lichaam en de duiding van diezelfde tekens.⁵² Savonarola gaat uit van een relatie tussen lichaam en ziel en verbindt dit aan de leer van de vier temperamenten, dat wil zeggen, de leer over het melancholische, sanguinische, cholerische en flegmatische menstype. Cocles redeneert dat elk natuurlijk object in de wereld, ook het menselijk lichaam, een ‘hemelse oorzaak’ herbergt.⁵³ God heeft talloze tekens in de natuur geplaatst, aldus Cocles, maar uitleg bij die tekens ontbreekt. Voor chiromanten en fysiognomen, die kennis hebben verkregen over zulke tekens, zijn diezelfde tekens een ‘goddelijk geschenk’ en reflecteren ze tevens ‘Gods mildheid en beschermende zorg’.⁵⁴ De chiromant noch fysiognomist zou voor de tekens betenissen verzinnen en zo mensen misleiden. Integendeel, zij zouden handelen met behulp van ‘goddelijke raad’.⁵⁵

Speculum phisionomie is een belangrijk werk. Savonarola, arts aan het hof D’Este in Ferrara, medicaliseert namelijk de fysiognomie en geeft het een betekenisvolle en bredere toepassing: de fysiognomie zou inzicht geven in de passies en kwaliteiten van mensen.⁵⁶ Zulke kennis is

⁵¹ Dora Ulm, *Johann Hartliebs Buch aller verbotenen Kunst*, Halle an Saale: Max Niemeyer, 1914, 61: “Es ist ain volck zuicht vil in der welt vmd, das haißst zygeyner. das selb volck, weib vnd man, kind vnd auch alt die treiben die kunst gar vast vnd verfüren manig ainfaltlichen menschen vnd pringen vil lüt zu vil vngelaubens.” Vergelijk Fürbeth, ‘Das Johannes Hartlieb’, 451.

⁵² Avalos, *As above, so below*, 135; Porter, *Windows of the soul*, 73-74; Ziegler, ‘Philosophers and physicians’, 286, 309; Gabriella Zuccolin, ‘The *Speculum phisionomie* by Michele Savonarola’, in: Alessandro Musco et al. (redactie), *Universality of reason: Plurality of philosophies* (XII Congresso Internazionale di Filosofia Medievale, Palermo, 17-22 settembre 2007, volume II.2), Palermo: Société Internationale pour l’Étude de la Philosophie Médiévale, 2012, 873-886, 876.

⁵³ Ziegler, ‘Philosophers and physicians’, 310: “Cocles introduced a long defense of the celestial causation behind every natural object in the inferior world, including the human body.”

⁵⁴ Ziegler, ‘Philosophers and physicians’, 311.

⁵⁵ *Ibidem*.

⁵⁶ Zuccolin, ‘The *Speculum phisionomie* by Michele Savonarola’, 877.

nuttig aan het hof, waar een hertog en zijn hofhouding met allerlei relationele betrekkingen rekening dient te houden.

Cocles' werk is belangrijk voor de ontwikkeling van de chiromantie, omdat Cocles de chiromantie betrouwbaarder acht dan de fysiognomie.⁵⁷ Tegelijkertijd zijn de verhandelingen van Savonarola en Cocles voorbodes van een nog invloedrijker en alomvattender werk, te weten *Introductio apotelesmaticæ elegantes, in chyromantiam, physiognomiam, astrologiam naturalem, complexiones hominum, naturas planetarum* (1522) van de Duitse priester en hofastroloog Joannes ab Indagine (Johann Rosenbach von Hagen, 1467–1537).⁵⁸ Ab Indagine's boek is het eerste waarin de chiromantie, fysiognomie en astrologie onder één titel bijeen zijn gebracht. Na drie hoofdstukken over respectievelijk de chiromantie, fysiognomie en astrologie, is het vierde hoofdstuk gewijd aan de invloed van de hemellichamen op de gezondheid. Het vijfde behandelt de horoscoop (*astrologia naturalis*) en het zesde, tevens laatste hoofdstuk, gaat in op de vier temperamenten. Ab Indagine's in Straatsburg uitgegeven werk is uit het Latijn vertaald in het Duits, Nederlands, Frans en Engels en is, niet altijd onder dezelfde titel, tot aan het eind van de zeventiende eeuw gedrukt, met name in Engeland en Frankrijk.⁵⁹

Introductio apotelesmaticæ elegantes, in chyromantiam... illustreert hoe het denken over de handen – en iemands verschijning – is doordrongen van de volledige samenhang tussen de mens en het grote geheel van de wereld en het universum. Men ziet verbanden tussen hogere sferen en hemellichamen (macrokosmos) en de mens (microkosmos). Met betrekking tot de handen komt dit letterlijk tot uitdrukking in de benoeming van de vingers en de duim. Waren sinds jaar en dag de namen van de vingers (*digiti*) conform de *Etymologiae* van Isidorus van Sevilla – *index* (wijsvinger), *impudicus* (middelvinger), *anularis* (ringvinger), *minutus digitus* (pink) en *pollex* (duim) –, ⁶⁰ in de vijftiende eeuw begint dit mede onder invloed van de

⁵⁷ Avalos, *As above, so below*, 325.

⁵⁸ Zie over Ab Indagine Gettings, *The book of the hand*, 24, 176-177; Jones, 'John ab Indagine, Carthusian prior', *History of hand reading*, URL <http://www.johnnyfincham.com/history/indagine.htm> (geraadpleegd op 9 oktober 2018); Dietrich Kurze, 'Indagine', in: Historischer Kommission bei der Bayerischen Akademie der Wissenschaften, *Neue deutsche Biographie* (deel 10), Berlin: Duncker & Humblot, 1974, 168-169; Porter, *Windows of the soul*, 11, 126-127, 156-157.

⁵⁹ Bewerkte herdrukken en vertalingen verschenen in: 1523 (*Die Kunst der Chiromantzey*, Straatsburg); 1531, 1534, 1541 (*Chiromantia...*, Straatsburg); 1536 (*Chyromantia Joannis Indaginis: En dit boec leert van drie naturlike consten als phisiognomia, astrologia naturalis, chiromantia*, Utrecht); 1543 (*Chiromantia...*, Keulen); 1543, 1546, 1547 (*Chiromantia: 1. Physiognomia...*, Parijs); 1549, 1571 (*Chiromance et physiognome par le regard des membres de l'homme...*, Lyon); 1558, 1575, 1598, 1615, 1633 (*Briefve introducties, both natvral, pleasant, and delectable vnto the art of chiromancie, or manuel diuination, and physiognomy*, Londen); 1582 (*Introductiones apotelesmaticæ elegantes in chiromantiam, physionomiam, astrologiam naturalem...*, Lyon); 1621, 1638, 1662 (*La chiromance et physiognome par le regard des membres de l'homme*, Rouen); 1630 (*Introductiones apotelesmaticæ in physiognomiam, complexiones hominum, astrologiam naturalem, naturas planetarum*, Straatsburg); 1651, 1656, 1664, 1666, 1676, 1683, 1697 (*The book of palmestry and physiognomy*, Londen); 1673 (*Natürliche Stern-Kunst, oder gründlicher Bericht wie auß Ansehen des Gesicht, der Händ und gantzer Gestalt des Menschen wahr gesagt werden könne*, Straatsburg). Vergelijk Charmasson, 'Divinatory arts', 317; Porter, *Windows of the soul*, 157; Sabbatini, *Bibliografia di opere antiche e moderne di chiromanzia e sulla chiromanzia*, 54-59.

⁶⁰ Rapisarda, 'Ring on the little finger', 175-177. Vergelijk Brian P. Copenhaver & Claire Richter Sherman, 'The nomenclature of the hand and the planets', in: Sherman, *Writing on hands*, 210-211.

chiromantie te veranderen. Op een afbeelding in Joannes ab Indagine's boek zijn de vingers van een astrologisch symbool voorzien (afb. 15). In de duim staat het teken van Venus, in de wijsvinger dat van Jupiter, in de middelvinger dat van Saturnus, in de ringvinger dat van de Zon en in de pink dat van Mercurius. De benoeming van de vingers en de duim naar de hemellichamen laat zien dat men ervan overtuigd is dat deze handonderdelen corresponderen met het hemellichaam waarnaar ze zijn vernoemd.⁶¹ Niet alleen de *digiti* maar ook de bergen en lijnen zouden met de hemellichamen corresponderen. Zo hangt voor Ab Indagine de Maan samen met de lever- en maaglijn (*epatis et stomachi* in afb. 15). Feitelijk gelooft men dat de aan de hemellichamen toegedichte kwaliteiten tot uitdrukking komen in de handen en dat de handen zelf aangeven hoe precies die kwaliteiten voor iemand spelen. De handonderdelen worden dus ook geacht te corresponderen met organen, karaktereigenschappen en dergelijke.

Dat het waarzeggend handlezen (chiromantie) – niet te verwarren met de intertijd eveneens bekende 'taal van de hand' (chirologie, oftewel gebarentaal)⁶² – in het begin van de zestiende eeuw in het dagelijkse leven besproken en beoefend wordt door goed opgeleide mensen, blijkt uit een bijna terloops vermeld voorval. Deze in 1576 vastgelegde anekdote is in 2004 opnieuw verteld door Claudia Brosseder. De welgestelde rechtsgeleerde Willibald Pirckheimer (1470–1530), een goede vriend van Albrecht Dürer (1471–1528) en Erasmus (1466–1536), wandelde met een onbekende man door een tuin in Neurenberg. Twee meisjes waren daar met heilzame bloemen en kruiden bezig. Doordat Pirckheimer wist dat zijn metgezel van geuren hield, had hij hen gevraagd zijn metgezel er wat van te geven. Op dat moment bedacht de man dat hij de handen van de meisjes kon lezen:

Er [der Begleiter] bat sie um ihre Hände, doch nur ein Mädchen bot bereitwillig Pirckheimers Begleitung die Hand an. Die andere verzog das Gesicht und ging von dannen. Derjenigen, der er aus der Hand las, sagte er, daß sie bald heiraten werde. Ganz erfreut über diese Nachricht sprang das Mädchen davon. Nachdem jedoch Pirckheimer und sein Begleiter den Garten wieder verlassen hatte, und Pirckheimer seinen Begleiter fragte, was dieser nur tatsächlich in der Hand gesehen hatte, wurde der Begleiter sehr betrübt und sagte, daß er gesehen habe, wie das Mädchen am 8. Oktober diesen Jahres sterben werde.⁶³

⁶¹ De koppeling tussen chiromantie en astrologie is in de loop der tijd ook uitgewerkt naar astrologische handtypen, zie onder meer William G. Benham, *The laws of scientific hand reading: A practical treatise on the art commonly called palmistry*, London: Putnam, 1937 (twaalfde druk); Professor Ketty (§ 9.3.2), Magda (Bijlage 4, nr. 28) en Oliver Brampton-Arrhenius (redactie), *Lexikon des geheimen Wissens: Ein Handbuch für den praktischen Gebrauch*, Wien: Verlagsbuchhandlung Hutter, 1934, 263-277. Else Parker verbond de astrologische typen met de heuvels in de handpalm (Else Parker, *Handboek der handleeskunde*, Amersfoort: P. Dz. Veen, 1936, 56-76). Vermoedelijk komt de astrologisch handtypering bij Giambattista Della Porta vandaan (Avalos, *As above, so below*, 326).

⁶² Gettings, *The book of the hand*, 190, 192; Sherman, *Writing on hands*, 191-197. De hand was in de vijftiende en zestiende eeuw ook gerelateerd aan andere 'talen', zoals religieuze symboliek, muziek, (gemoeds)uitdrukkingen, cijfers (rekenen) (Löffler, 'What hands can tell us', 368-369; Sherman, *Writing on hands*, 153-181).

⁶³ Claudia Brosseder, *Im Bann der Sterne: Caspar Peucer, Philipp Melanchton und andere Wittenberger Astrologen*, Berlin: Akademie Verlag, 2004, 237. Zie voor de originele tekst Joachim Camerarius sr., *Commentarius de*

De gebeurtenis verraste Pirckheimer. Het meisje wier hand was gelezen had er zo gezond uitgezien en uitbundig gereageerd en juist zij zou op niet al te lange termijn komen te overlijden? De reden dat Pirckheimer het voorval onthield en erover vertelde, is ongetwijfeld het dramatische element in de gebeurtenis. In plaats van de deerne de harde toekomstvoorspelling te vertellen, verdraaide de metgezel zijn handduiding, opdat zij de in zijn ogen laatste fase van haar leven met een rooskleurige toekomst voor ogen zou kunnen doorbrengen.

De leugen in deze overgeleverde anekdote maakt de chiromant menselijk. Het voorval zelf laat zien dat het handlezen in de samenleving van de zestiende eeuw in het geheel niet ongevoelen is en lang niet louter door de rondtrekkende gemeenschappen is beoefend. De schrijver die de anekdote vastlegde, liet weten dat hij veel van zulke “wunderbaren und durchaus zutreffenden Geschichten” in Italië heeft gehoord. Italië, het land waar de Joodse ingenieur, wiskundige, handleeskundige, alchemist, wapen- en kruitfabrikant, magiër en handelaar in luxe goederen Abramo Colorni (ca. 1544–1599) rond 1587 over ‘chirofisionomie’ schrijft en Pietro della Vecchia (1603–1678) meermaals een handlezer op het schildersdoek verbeeldt.⁶⁴

8.5 *Ludicrum chiromanticum* (1661): een schat aan handleeskundig amusement

In zijn korte geschiedenis van de handleeskunde heeft Julius Spier opmerkelijk genoeg Johannes Hartlieb en Joannes ab Indagine niet opgenomen. Spier richt zich na het noemen van de namen van een paar oude Grieken en Romeinen, en die van Savonarola en Lavater, op de periode tussen 1650–1730/1800, wanneer het handlezen in Duitsland een bloeiperiode doormaakt. Tussen 1595 en 1770 hebben in het Duitse taalgebied ongeveer dertig auteurs in het Latijn of het Duits over chiromantie geschreven. Het discours waartoe deze publicaties behoren, is het sterk door Paracelsus (Theophrastus Bombastus von Hohenheim, 1493/4–1541) beïnvloede, medische discours.⁶⁵ Het handlezen is dan een populair, aan de fysiognomie

generibus divinationum, ac graecis latinisque earum vocabulis, Leipzig: Johann Steinman, 1576, 56-57: “Inprimis autem comiti suo, qui inspectis manibus ipsarum praedicere sciret, quando sponsae essent futurae. Tunc vnam discessisse, & negasse se esse ostensuram ipsi suam manum. Alteram verò facilem ad hoc se praebuisse. Cuius manu inspecta ab eo, quem diximus comitem tunc Pyrcameri fuisse, ita flosculis acceptis abijsse ambos dicebat. Atq; horto cum suissent egressi, in reliqua deambulatione interrogasse eum, quid animaduertisset in puellae manu? Tunc illum subtristem respondisse, non duraturam vitam ipsius ultra dies prox. octo.”

Vergelijk Von Schrenck-Notzing, *Handlesekunst und Wissenschaft*, 17: “So sagte Philipp Melanchthon, im Jahre 1550 der Frau des Arztes Sebastian Redingerus, welche Katherina Landschuckin genannt wurde, voraus, daß sie nicht das 36. Lebensjahr erreichen werde, was wirklich eintraf, denn Katharina starb im 30. Lebensjahre im Kindbett.” Deze voorspelling is ook door anderen geciteerd en voert terug naar de in § 8.5 genoemde artsen Kelner & Summer (in hun verhandeling in *Ludicrum chiromanticum*) en Philip Mey (in het voorwoord van de Franse vertaling van zijn boek).

⁶⁴ Brosseder, *Im Bann der Sterne*, 237; Daniel Jütte, *The age of secrecy: Jews, Christians, and the economy of secrets, 1400-1800*, (Jeremiah Riemer, vertaling), New Haven / London: Yale University Press, 2015, 5, 141-151; Bernard Aikema, *Pietro della Vecchia and the heritage of the renaissance in Venice*, Firenze: Istituto Universitario Olandese die Storia dell'Arte, 1990, 67, 141-142.

⁶⁵ Paracelsus' rijke, complexe oeuvre op het gebied van geneeskunde, divinatie, magie en theologie bevat enkele

gerelateerd werkveld dat op gezette tijden door sommigen als een min of meer zelfstandige discipline wordt behandeld. Het is ook een praktijk die niet altijd serieus wordt genomen als gevolg van, mogelijk een groot aantal, misleidende handlezers. Illustratief hiervoor is Johannes Praetorius' *Ludicrum chiromanticum: Seu thesaurus chiromantiae* (1661). Zoals de titel aangeeft, levert het boek een 'schat aan handleeskundig amusement'. De inhoud van de ruim twaalfhonderd bladzijden is samengesteld uit teksten geschreven door Praetorius en anderen, onder wie:

- de filoloog, wiskundige en astroloog verbonden aan de Universiteit Wittenberg, Nikolaus Pompeius (1591–1659);
- de Britse 'hermetisch' geleerde Robert Fludd (1574–1637);
- de arts en hoogleraar fysica, geneeskunde en wiskunde te Marburg, Rudolphus Goclenius (Rudolph Göckel, 1572–1621);
- de artsen Samuel Kelner en Balthasar Summer, (Summer was geboren in Torgau en tussen 1563–1593 werkzaam in Torgau, Lignitz en Neurenberg);
- en de Jezuit en geleerde Caspar Schott (1608–1666).

De bijdrage van de veelzijdig geleerde Johannes Praetorius (Hans Schulze, 1630–1680) uit Leipzig handelt over chiromantie en metoposcopia, de leer van het duiden van de lijnen en wratten op het gezicht, met name het voorhoofd. Praetorius stelt geen vergelijkbaar boek samen voor de fysiognomie, aangezien dat reeds in Italië is gedaan door de eerder genoemde Giovanni Battista Della Porta.⁶⁶

Tezamen geven de verhandelingen in *Ludicrum Chiromanticum* het academisch chiromantisch discours van een bepaalde tijd en een bepaald milieu weer. Hierin is de chiromantie – let wel, níet chirologie zoals Julius Spier in zijn boek beweert – nauw verbonden aan de metoposcopia. De prent op het schutblad van *Ludicrum chiromanticum* brengt dit duidelijk in beeld. Tegelijkertijd attendeert de afbeelding de lezer op malafide handleespraktijken (afb. 16).

Centraal in de gravure is een aangezicht voorzien van stipjes en lijnen. Dit hoofd is aan beide zijden geflankeerd door een handpalm. De uitdrukking 'zo boven, zo beneden', oftewel de correspondentie tussen het hemelse en het aardse, krijgt gestalte door Bijbelteksten boven het aangezicht en het gezegde 'met goddelijke hulp' van de Griekse dichter Pindarus. Op het onderste gedeelte van de gravure zijn mensen afgebeeld. Links staan de mythische Hermes Trismegistus en de geleerde handleeskundigen Joannes ab Indagine en Rudolph Goclenius, rechts volkse figuren op een plein, gegroepeerd rondom een handlezer en zakkenrollers. De

uitspraken met betrekking tot de chiromantie. Vergelijk Udo Benzenhöfer & Urs Leo Gantenbein, 'Paracelsus', in: Hanegraaff, *Dictionary of gnosis & western esotericism*, 922-931 (deze tekst schetst de complexiteit van Paracelsus' denken, maar bevat geen verwijzing naar de chiromantie); Gettings, *The book of the hand*, 178-179 (deze tekst schetst Paracelsus incorrect als een chiromant); Jones, 'Theophrastus Bombast von Hohenheim', *History of hand reading*, URL <http://www.johnnyfincham.com/history/paracelsus.htm>, (geraadpleegd op 20 februari 2018) (deze tekst citeert enkele chiromantische uitspraken van Paracelsus).

⁶⁶ Porter, *Windows of the soul*, 129.

lezer wordt gewaarschuwd middels het onderschrift Mattheus 7:15: “Cavete nobis a Pseudo prophetis” (Wacht u voor de valse profeten)...⁶⁷

Vier jaar na de verschijning van *Ludicrum chiromanticum* (1661) breekt de arts Philip Mey een lans voor de chiromantie: hij wil het tij keren waarin het handlezen zich bevindt. Mey – door Spier professor Meyens genoemd – is in Coburg geboren en opgeleid aan de Universiteit Wittenburg. In het voorwoord van de in Den Haag gepubliceerde en in oud-Nederlands geschreven *Chiromantia medica* (1665) laat Mey de lezer weten dat de chiromantie, “dese Edele wetenschap”, tot dan toe “een tijdt lanck verdonckert, ja geheel in een merckelijcke verachtinge ghehouden is geweest”.⁶⁸ Kritiek op de handleeskunde zou onder meer te vinden zijn in de lijnen en tekens in de handpalmen die “niet bestandich blijven, en geduerich schijnen als of sy somtijds seer veranderden”.⁶⁹ Er zou derhalve geen zekerheid kunnen worden ontleend aan voorspellingen gedaan op basis van de tekenen in de hand. Mey wijdt geen hoofdstuk aan de astrologie en redeneert vanuit het menselijk lichaam. Hij legt uit dat iemand die door een natuurlijke oorzaak of door het leiden van een ongeregeld leven is verzwakt, weer gezond en krachtig kan worden “soo hy by tijts medicamenta gebruyckt en diete houdt”.⁷⁰ De ‘ge-eerde’ lezer zal begrijpen dat veranderingen der lijnen en tekenen dan noodzakelijkerwijs wel moeten plaatsvinden. En hij stelt:

Derhalven dese Chiromantia Medica is niet te achten als een geringe ofte superstitieuse geloovige, want [aangezien] sy niet alleen kranken maer oock gesonden seer dienstich is, den gesonden namentlick hoe dat hy sijn gesontheit als een edel kleynood, na der liniensaenwijsing onderhouden sal, den krancken hoe sijn verdorven en swack lichaem wederom tot gesontheit kan gebracht werden.⁷¹

Mey belooft in een volgend traktaat uit te leggen waarom lijnen in de palm veranderen ten gevolge van geluk en voorspoed. Die belofte heeft hij nooit ingelost.

Volgens Mart van Lieburg zou Mey’s werk een toegift zijn geweest op het fysiognomisch geschrift *Amphitheatrum physiognomiae medicum* (1660) van Mey’s tijdgenoot, de Haagse arts en alchemist Johann F. Helvetius, aan wie Mey de Nederlandse uitgave onder meer opdraagt.⁷² De uiteenzetting kan ook worden gezien als een reactie op *Ludicrum chiromanticum*

⁶⁷ Bijbelvertaling NBG 1951. Voor een uitgebreidere beschrijving van de gravure, zie Brian P. Copenhaver & Claire Richtman Sherman, ‘A visual guide to chiromancy and metoposcopy’, in: Sherman, *Writing on hands*, 226-228. Vergelijk Madame Sylvia, *Das Buch der hundert Hände*, 29-30; Gettings, *The book of the hand*, 180-181.

⁶⁸ Philip Mey, *Chiromantia medica: Hier is noch by-gevoeght een tractaet van de phisionomia: als mede een ander van de teecken en die op de nagelen der vingeren verschijnen*, (Wim den Hartog et al., voorwoord; M.J. van Lieburg, redactie, nawoord), (facsimile, ’sGraven-Hage: Levyn van Dyck, 1665), Franeker: Van Wijnen, 1996, A4 (‘Dedicatie’).

⁶⁹ Mey, *Chiromantia medica*, B1-B2 (het hoofdstuk ‘Aen den ghe-eerden Leser’).

⁷⁰ Mey, *Chiromantia medica*, B4.

⁷¹ Mey, *Chiromantia medica*, B5.

⁷² M.J. van Lieburg, ‘De *Chiromantia medica* (1665) van Philip Mey: Een kennismaking’, nawoord in: Mey, *Chiromantia medica*, [1-10], [3]. Bespot vanwege zijn kleine postuur zou de ‘Al gemist’ (alchemist) Johannes Friedrich

(1661) en een poging om de handleeskunde als een ‘natuurlijke chiromantie’ te presenteren. Wellicht heeft Mey Richard Saunders’ *Palmistry, the secrets thereof disclosed* (1663) gelezen, of erover gehoord, en is hij geïnspireerd door diens presentatie van het handlezen als een “precious Science”.⁷³

Ondanks de belangstelling voor *Chiromantia medica* – het is vertaald in het Frans en Duits – en nog enkele andere chiromantische verhandelingen, raakt de handleeskunde aan het eind van de achttiende eeuw uit beeld. De chiromantie wordt steeds vaker, om met Spier te spreken, ‘stiefmoederlijk’ behandeld.

8.6 In 1843 voert kapitein D’Arpentigny de term chirognomonie in

Pas halverwege de negentiende eeuw wint de handleeskunde opnieuw terrein. Dit is het gevolg van de uitgebreide verhandeling van de Franse kapitein Casimir Stanislas d’Arpentigny (1791–1861). D’Arpentigny komt met een nieuwe benadering om naar handen te kijken.

Ooit heeft in Andalucië een zigeunerin de nog jonge militair D’Arpentigny de handen gelezen. D’Arpentigny was niet onder de indruk, maar raakte wel geïntrigeerd en begint zich in het handlezen te verdiepen. Aanvankelijk wakkeren de boeken die hij bestudeert zijn scepsis alleen maar aan. Niettemin vindt hij – wil hij zeker van zijn zaak zijn – dat hij zijn kennis aan de praktijk moet toetsen, en dus begint D’Arpentigny handen te observeren en te vergelijken.

Het toeval wil dat de indertijd in de provincie wonende kapitein bevriend is met een nabij wonende grootgrondbezitter en zijn vrouw. Deze gefortuneerde buurman heeft een sterke voorkeur voor de exacte wetenschappen, zodat voornamelijk rekenaars en ingenieurs tot diens vriendenkring behoren. De vrouw des huizes houdt van kunst, haar vriendenkring bestaat uit artistieke mensen. Het gevolg is dat de echtelieden op verschillende dagen eigen gasten ontvangen. D’Arpentigny, technisch noch artistiek, ontvangt van beiden uitnodigingen. Geleidelijk aan valt hem op, zo vertelt hij, dat de vingers van de vrienden van de buurman, de rekenaars en ‘ijzerwerkers’, vaak knokig zijn en de vingers van de kunstenaars, de vrienden van de buurvrouw, glad.⁷⁴

Helvetius/Schweitzer (ca. 1630–1709) lood in goud hebben getransmuteerd. Het boek dat Helvetius hierover schreef, *Vitulus aureus...* (1667; vertaald als *Gulden kalf*, 1750), droeg Helvetius onder andere op aan zijn goede vriend en arts Theodorus Ketjes (ca. 1629–1678), aan wie Mey *Chiromantia medica* eveneens opdroeg. Mey stond in Nederland blijkbaar niet op zichzelf, maar had aansluiting bij een bepaalde kring van artsen.

⁷³ Zie § 8.1, het citaat behorend bij noot 36.

⁷⁴ Adolphe Desbarrolles, *Les mystères de la main, révélés et expliqués: Art de connaître la vie, le caractère, les aptitudes et la destinée de chacun d’après la seule inspection des mains*, Paris: Garnier Frères, 1872 (elfde druk), 109: “[D’Arpentigny] reconnut chez les hommes à doigts lisses l’impressionnabilité, la spontanéité, l’intuition, l’inspiration momentanée qui remplace le calcul, le caprice, la faculté de juger à première vue, et conséquemment le goût des arts. Chez les hommes à doigts noueux, au contraire, il trouva la réflexion, l’ordre, l’aptitude aux chiffres, aux sciences exactes, comme la mécanique, l’agriculture, l’architecture, les ponts et chaussées, la navigation, tout ce qui demande enfin l’application de l’intelligence.” Vergelijk Richard Beamish, *The psychonomy of the hand, or the hand and index of mental development, according to MM. D’Arpentigny and Desbarrolles*, London: Frederick Pitman, 1865, vi; D’Arpentigny, *The science of the hand*, 8, 15, 17.

Onder de indruk van zijn ontdekking, laat D'Arpentigny zijn scepticisme steeds meer varen. Na nog decennia lang waarnemingen te hebben gedaan, categoriseert hij de vorm van vingers, duimen en handen in hun geheel tot zes typen, een zevende toevoegend voor de gemengde handvorm, die kenmerken vertoont van twee of meerdere door hem gedefinieerde typen. De verworven inzichten legt hij vast in *La chiromnomie* (1843), bij de heruitgave omgedoopt tot *La science de la main* (1856).⁷⁵ Sinds die tijd valt de karakterisering van handvormen, na verloop van tijd chiromnomie genoemd, niet meer weg te denken uit de handleeskunde.

D'Arpentigny's innovatie betreft de expliciete koppeling van handvorm aan mens- of karaktertype.⁷⁶ Bij drie van zijn zes handtypologieën komt deze samenhang direct tot uitdrukking. D'Arpentigny onderscheidt namelijk "les mains élémentaires" (grote palm), "la main en spatule" (spatelvormig), "artistique" (conisch), "utile" (hoekig, vierkantig), "philosophique" (knokig) en "psychique" (spits).⁷⁷ Zoals de typering doet vermoeden, heeft een persoon met respectievelijk artistieke, filosofische of psychische handen veelal een artistieke, filosofische of spirituele inborst. De handtypen elementair, hoekig en spatelvormig corresponderen met andere menstypen. Zo eenvoudig als het nu lijkt, is de categorisering niet. In D'Arpentigny's uiteenzetting ontbreekt een heldere structuur. Zijn betoog is breed opgezet, met hoofdstukken over "Catholicisme et protestantisme, lyrisme, mysticisme", "Les mains anglaises", "Les mains anglo-américaines", "Les mains des anciens Romains", "Les mains artistiques au XVIe siècle", "Les mains chinoises" en "Rapide coup-d'œil sur les mains des femmes".⁷⁸

Door de tijd heen is van D'Arpentigny's verhandeling alleen de relatie handvorm en karaktertype in het discours van de handleeskunde opgenomen, de rest is vergeten. Verder is het onzeker of Lavater de kapitein op het spoor van het onderzoek naar de vorm van de handen heeft gezet. D'Arpentigny's verwijzing naar Lavater in *La chiromnomie* (1843) ('wie heeft Lavater en de andere fysiognomen nu niet gelezen?') is onvoldoende om te concluderen dat de populaire studie van de Zwitserse dichter, schrijver en dominee Lavater D'Arpentigny ertoe heeft gebracht om met nieuwe ogen naar de verschijningsvorm van handen te gaan kijken.⁷⁹

⁷⁵ Le Caine [C.]S. D'Arpentigny, *La chiromnomie ou l'art de reconnaître les tendances de l'intelligence d'après les formes de la main*, Paris: Charles le Clere, 1843. Het boek is herdrukt als *La science de la main ou l'art de reconnaître les tendances de l'intelligence d'après les formes de la main* in Parijs in 1856 bij Coulon-Pineau en in 1865 (met een voorwoord van H. Gourdon de Genouillac) bij E. Dentu.

⁷⁶ Beamish, *The psychonomy of the hand*, v. Eerder hadden de invloedrijke filosoof en soefist Al-Ghazali (ca. 1058–1111) en de veelzijdige geleerde Giambattista Della Porta over de vorm van de handen en vingers geschreven (Avalos, *As above, so below*, 325–326; Giov. Battista Della Porta, *Della fisonomia dell'huomo*, Vicenza: Pietro Paolo Tozzi, 1615 (eerste druk in 1586), 100–103 [Libro Secundo]; Thorndike, 'Chiromancy in mediaeval Latin manuscripts', 677–678).

⁷⁷ D'Arpentigny, *La chiromnomie*, 12.

⁷⁸ D'Arpentigny, *La chiromnomie*, 551–552.

⁷⁹ D'Arpentigny, *La chiromnomie*, 6: "[Q]ui n'a lu Lavater et les autres physiognomenistes?"

8.7 Adolphe Desbarrolles introduceert de karakterschets op basis van een handanalyse

Geïnspireerd door de studie van de handvorm, bouwen de Duitse arts en schilder Carl Gustav Carus (1789–1869) en de Franse schilder, schrijver en handlezer Adolphe Desbarrolles (1801–1886) op het werk van de kapitein voort. Carus brengt de zes handtypen terug tot vier, te weten de elementaire, motorische, sensitieve en psychische hand. Zijn essay hierover breidt hij naderhand uit en neemt hij op in zijn allesomvattende studie over de symboliek van de menselijke *Gestalt*.⁸⁰ Desbarrolles neemt D'Arpentigny's typering over in *Les mystères de la main* (1859) (afb. 17).⁸¹ In deze uiteenzetting over de handen betreft Desbarrolles ook gedachtegoed van zijn tijd over de kabbala, getallenleer, mesmerisme, astrologie en fysiognomie. Vanwege zulke uitweidingen wordt *Les mystères de la main* beschouwd als een mystiek (esoterisch) werk en Desbarrolles als een mystieke chiromant.

In tegenstelling tot D'Arpentigny en Carus schrijft Desbarrolles niet alleen over chiromantie, hij beoefent het ook en maakt daar zo'n naam mee dat het tot spot leidt (afb. 18). Na Desbarrolles' overlijden memoreert de pers de in omloop zijnde anekdote dat hij via de handen van Mademoiselle de Bragard zag dat zij iemand zou huwen die méér zou zijn dan een prins of miljonair. Vier jaar na de voorspelling is deze jongedame getrouwd met de veertig jaar oudere diplomaat, weduwnaar en projectontwikkelaar van het Suez-kanaal, Ferdinand de Lesseps.⁸²

Een van de vernieuwende aspecten die Desbarrolles toevoegt aan de leer van de handen zijn de persoonsbeschrijvingen gemaakt op basis van zijn "système des mains" en de "signatures astrales".⁸³ Verschillende van zulke analyses van bekende mensen uit zijn tijd zijn opgenomen in *Les mystères de la main*. Desbarrolles begint deze karakterologische portretten met zijn goede vriend, de schrijver Alexandre Dumas sr. (1802–1870). Elders in het boek zijn op grond van alleen de handen de karakters beschreven van twee andere personen. De eerste is alleraardigst, aangezien er geen portret van hem bestaat: Casimir S. d'Arpentigny. Volgens Desbarrolles heeft de kapitein ongewoon fraaie handen. De lange, spitse vingers ("doigts longs et très-pointus") geven hem een buitengewone elegantie en met het tweede kootje van zijn duim ("seconde phalange du pouce") en gewrichtsknobbeltjes bij de vingers ("nœud philosophique") is het duidelijk dat D'Arpentigny gezegend is met een helder, praktisch verstand.⁸⁴

⁸⁰ Carl Gustav Carus, *Ueber Grund und Bedeutung der verschiedenen Formen der Hand in verschiedenen Personen: Eine Vorlesung*, Stuttgart: Ad. Becher's Verlag, 1846, 13-17; *Id.*, *Symbolik der menschlichen Gestalt: Ein Handbuch zur Menschenkenntniß*, (Theodor Lessing, bewerking), Zwickau: Manualdruck-Ullmann, 1924, 294-326. Carus' *Symbolik der menschlichen Gestalt* verscheen in 1853 en opnieuw, uitgebreid, in 1858.

⁸¹ De naam van Desbarrolles wordt soms, foutief, met één r gespeld. Adolphe Desbarrolles, comte d'Hautencourt (Parijs, 22 augustus 1801 – Parijs, 11 februari 1886) was getrouwd met Clémentine Pasquier (overleden in 1867), ook 'L'initée parisienne' genoemd.

⁸² Gaston Calmette, 'Desbarrolles', *Le Figaro*, 13 februari 1886; [*Id.*], 'De dood van (...) Desbarrolles', *Java-bode*, 3 april 1886. Het huwelijk van Louise Hélène Autard de Bragard (1848–1909) en Ferdinand M. graaf de Lesseps (1805–1894) werd gezegend met elf kinderen.

⁸³ Desbarrolles, *Les mystères de la main*, 496.

⁸⁴ Desbarrolles, *Les mystères de la main*, 182; D'Arpentigny, *The science of the hand*, 417.

De tweede analyse is bijzonder omdat het, voor zover bekend, de eerste volledige systematische handanalyse en karakterschets betreft. Dit paar handen is van de Franse filosoof en occultist Éliphas Lévi, “un savant d’une érudition immense”.⁸⁵ Kreeg D’Arpentigny van Desbarrolles de eer de ontdekker te zijn van de principes van de chiromonomie, Lévi roemt hij als de auteur van een belangrijk boek over de kabbala.⁸⁶ Naast de waarnemingen aan de buitenhand, beschreven onder het titelkopje *Chiromonomie*, berust de analyse van Lévi’s handen op waarnemingen met betrekking tot de binnenhand. Deze passage over de lijnen, bergen en tekens in de palm geeft Desbarrolles het kopje *Chiromancie*. Ter verheldering van de beschrijving voegt hij een tekening van Lévi’s linker binnenhand toe.

Desbarrolles praktiseert het handlezen ook samen met zijn vrouw. Zo’n duo-sessie is vastgelegd door de broers en schrijvers De Goncourt op de dag dat een van hen een sessie met het paar heeft ondergaan:

[Parijs, 3 januari 1864]

In de kleine salon (...) ga ik op een stoel zitten, vlakbij een tafel, tegenover een ongewoon paar. Hij is een man met lang grijs haar. Zijn gezicht is mooi maar vermoeid en zijn scherpe oogopslag is zowel glimlachend, doordringend als liefdevol strelend; het is het gezicht van een kunstenaar en een arts. Naast hem zit, met haar ellebogen leunend op de tafel, een vrouw van onbepaalde leeftijd; met haar mooie, een beetje wilde gelaatstreken heeft ze iets weg van een zigeunerin. Ze heeft haar haren in een goudkleurig netje gestopt, draagt een jurk die versierd is met kabbalistisch aanvoerende tekens en ze is overladen met juwelen die lijken op amuletten: waarlijk de outfit van de waarzegster die in de schilderswereld leeft. Dit is de omgeving van de chiromantie, van de Desbarrolles...

⁸⁵ Desbarrolles, *Les mystères de la main*, 11, 368-373. De verwijzingen naar Lévi in *Les mystères de la main* bleven intact totdat Desbarrolles en Lévi gebrouilleerd raakten. De index van de elfde druk (1872) geeft voor “Constant (Éléphas Lévy)” nog wel verwijzingen naar pagina’s 11, 18, 181, 308 en 373, maar met uitzondering van pagina 373 (“Si nous avons cité le livre de M. Constant...”) valt op de aangegeven bladzijden de naam Éliphas Lévi (Alphonse Louis Constant, 1810–1875) niet meer te vinden. Vergelijk Paul Chacornac, *Éliphas Lévi, rénovateur de l’occultisme en France*, Paris: Chacornac Frères, 1926, 146, 186-190.

⁸⁶ Het bedoelde boek is Lévi’s, *Dogme et rituel de la haute magie* (deel 1, *Dogme*, 1854; deel 2, *Rituel*, 1856). Lévi stipte hierin de handleeskunde alleen aan en verwees in de tweede, herziene druk daarbij naar D’Arpentigny en Desbarrolles: “La physionomie du visage et du corps, les rides du front, les lignes de la main, fournissent également aux magistes des indices précieux. La métoposcopie et la chiromancie sont devenues des sciences à part, dont les observations, risquées et purement conjecturales, ont été comparées, discutées, puis réunies en un corps de doctrine par Goglenius [sic], [Jean] Belot, Romphile, Indagine et [Jean] Taisnier. L’ouvrage de ce dernier est le plus considérable et le plus complet: il réunit et commente les observations et les conjectures de tous les autres.

Un observateur moderne, le chevalier d’Arpentigny, a donné à la chiromancie un nouveau degré de certitude par ses remarques sur les analogies qui existent réellement entre les caractères des personnes et la forme, soit totale, soit détaillée, de leurs mains. Cette science nouvelle a été développée et précisée depuis par un artiste qui est en même temps un littérateur plein d’originalité et de finesse. Le disciple a surpassé le maître, et l’on cite déjà comme un véritable magicien en chiromancie l’aimable et spirituel Desbarrolles, l’un des voyageurs dont aime à s’entourer dans ses romans cosmopolites notre grand conteur Alexandre Dumas” (Éliphas Lévi, *Dogme et rituel de la haute magie* (deel 2), Paris: Germer Baillière, 1861, 324-325).

Ze nemen alletwee je hand, betasten hem, draaien hem om en kijken je recht in de ogen. Iets eigenaardigs gebeurt dan in je: je voelt je ongemakkelijk vanwege het onbekende dat je gaat betreden, en hoe sceptisch je ook staat tegenover het voorspellen van de toekomst, ervaar je toch een lichte angst om hetgeen de toekomst je zal brengen.

En dan, de encensering is goed. Er is niets overmatig theatraals in, alleen maar een man gekleed in het zwart en met als accessoires slechts twee grote vierkante loepen, die de man en vrouw in hun handen nemen en die soms de fantastische schitteringen van een vergrootglas van Hoffmann-ooghebbers lijken te hebben.

Desbarolles begon me te vertellen wat mijn hand hem vertelde.

Hij spreekt zacht, langzaam en gebruikt korte zinnen die het gezegde stukje bij beetje laten binnenkomen. En terwijl hij dit doet, raadpleegt hij zijn vrouw die hem hier en daar wat influistert: een beetje Saturnus, een beetje Mercurius, bepaalde chiromantische termen... Desbarolles vond dat ik gevoel voor muziek had! Verdorie!... Maar hij herstelde zich toen hij in mij een heel nerveuze vrouwenatuur ontdekte, onderworpen aan frequente zenuwpijnen, waarna hem mijn gevoel voor vorm opviel en een behoorlijk mooie levenslijn.

Tenslotte merkte hij, aan de hand van een ontwikkelde heuvel aan de basis van mijn wijsvinger, mijn grote wens om bekend te worden op. Ik kon het niet nalaten om te zeggen: 'Dat klopt!'⁸⁷

Het door De Goncourt geschetste echtpaar Desbarolles lijkt theatraal, doch waarachtig te werk zijn gegaan. Theatraal vanwege de kleding van Madame Desbarolles, waarachtig

⁸⁷ Edmond de Goncourt, *Journal des Goncourt: Mémoires de la vie littéraire* (deel 2), Paris: G. Chaprentier, 1887, 174-175, vertaling Christa Stevens en Ria van den Brandt. De originele tekst luidt: "Dans le petit salon (...) je m'assieds sur une chaise, près d'une table, en face d'un couple étrange. C'est un homme à longs cheveux gris, d'une jolie figure fatiguée, l'œil vif, souriant et pénétrant et caressant; une tête d'artiste et de médecin. A ses côtés, le coude sur la table, se tient une femme d'un certain âge, aux beaux traits un peu sauvages, une sorte de médaille de gitana. Elle est coiffée d'un filet couleur feu, elle porte une robe agrémentée de dessins légèrement cabalistiques, et est couverte de bijoux pareils à des amulettes: un costume de nécromancienne vivant dans le monde des peintres. On reconnaît le ménage de la chiromancie, le ménage Desbarolles..."

Tous deux vous prennent la main, la tripotent, la retournent, vous plongent le regard dans les yeux. Quelque chose de particulier se passe en vous: on se sent de la gêne comme devant l'inconnu dans lequel on va entrer, et si peu que l'on croie à la bonne aventure, il y a une sorte d'appréhension de se trouver sur la sellette de son avenir.

Et puis la mise en scène est bien faite. Rien de trop théâtral. L'homme en habit noir, et seulement, pour accessoires, deux grandes loupes carrées, que le mari et la femme tiennent en main, et qui semblent, par moments, avoir les lueurs fantastiques des loupes fabriquées par des lunetiers d'[E.T.A.] Hoffmann.

Desbarolles s'est mis à me conter, ce que ma main lui disait.

Il parle doucement, lentement, par petites phrases qui font entrer, à petits coups, la chose dite. Et cela, il le fait en consultant sa femme qui lui souffle par-ci par-là: un peu de *Saturne*, un peu de *Mercur*, des termes de chiromancie... Desbarolles m'a trouvé le sens de la musique! Diable! diable!... Il s'est rattrapé en me découvrant une nature de femme très nerveuse, sujette à de fréquentes névralgies, puis le sens de la forme et une assez belle ligne de vie.

En dernier lieu, sur une grosseur développée à la base interne de l'index, il a perçu chez moi, et très développé, le désir de me faire connaître. Ce à quoi je n'ai pu m'empêcher de dire: 'C'est vrai!'"

De dagboeken van de broers Edmond L.A.H. de Goncourt (1822–1896) en Jules A.H. de Goncourt (1830–1870) zijn bekend vanwege hun unieke inzage in het sociale en literaire leven in het Parijs van de tweede helft van de negentiende eeuw.

vanwege de werkwijze, die wordt gekarakteriseerd door aarzelingen, het aftasten, en dan de plotselinge zekerheid hoe een bepaalde combinatie van handkenmerken moet worden geïnterpreteerd. Ook de spanning die de sessie bij De Goncourt oproept, komt goed naar voren: de opwinding door de verwachting dat de chiromant bepaalde karaktereigenschappen zou zien en iets van de versluierde toekomst zou laten oplichten. Zou Desbarrolles iets zien wat hijzelf, De Goncourt, nog niet had gezien, of zelfs niet had kunnen bevroeden?

Noemenswaardig in het verslag zijn verder de slotregels. Zonder bruggetje wordt daarin medegedeeld dat het handlezend stel had uitgelegd dat indrukken die de schrijver Prosper Mérimée in zijn jeugd had opgedaan vormend zijn geworden voor Mérimée's karakter:

Vaak vormt een indruk die in de jeugdjaren is opgedaan de vorm of het karakter van een heel leven. – Mij werd verteld dat Mérimée iemand is die bestaat uit angst voor spot, en dat het uit het volgende voortkomt. Als kind werd hij op een dag uitgescholden en toen hij de kamer uitkwam hoorde hij zijn ouders lachen om het behuilde gezicht dat hun berisping bij hem teweeg had gebracht.

Hij zwoer dat niemand hem ooit nog zou uitlachen, en hij hield zijn woord door emotioneel helemaal op te drogen.⁸⁸

Wát Desbarrolles precies tot het inzicht kan hebben gebracht dat er een verband bestond tussen Mérimée's opvoeding en zijn karakter – en of dit inzicht ergens toe heeft geleid – is helaas onbekend.

8.8 Rond 1900 wordt het handlezen een zelfstandige discipline

De vernieuwingen van D'Arpentigny en Desbarrolles leiden ertoe dat de handleeskunde voor een deel loskomt van het waarzeggen en enigszins herstelt van het gehavende imago. Met de komst van de chirognomie is de handleeskunde veelomvattender en complexer geworden en wordt door beoefenaars alleen de chiromantie nog geassocieerd met waarzeggen. Behalve toekomstgerichte uitspraken bieden handanalyses – met name via de vorm van de handen – iemand inzicht in de eigen aard. Vanuit deze vernieuwing ontwikkelt de handleeskunde zich tot een zelfstandig vakgebied.

⁸⁸ De Goncourt, *Journal des Goncourt*, 175-176; vertaling Christa Stevens. De originele tekst luidt: "Souvent une impression d'enfance donne le pli, le caractère de tout une vie. —On me racontait que Mérimée est un être uniquement fabriqué de la crainte du ridicule, et que cela vient de ceci. Enfant, un jour on le gronda, et, sorti de la chambre, il entendit ses parents rire de la tête pleutarde qu'il avait faite à la sermonce.

Il se jura qu'on ne rirait plus de lui, et il se tint parole, en se séchant à fond."

Prosper Mérimée (1803–1870) was een Franse dramaturg, historicus, archeoloog en schrijver van de novelle *Carmen* (1845).

8.8.1 De opkomst van occulte bewegingen genereert belangstelling voor de handleeskunde

De emancipatie van de handleeskunde begint in Londen, waar Desbarrolles in augustus 1865 een openbare lezing verzorgt voor het medische genootschap aldaar.⁸⁹ Indien Richard Beamish, een Ierse ingenieur, hiervan op de hoogte en in de gelegenheid is geweest, zal hij beslist naar de voordracht zijn gaan luisteren. Het jaar daarvoor heeft Beamish namelijk de belangrijkste delen uit het werk van D'Arpentigny vertaald en aangevuld met stukken uit Desbarrolles' *Les mystères de la main*. Kort na Desbarrolles' bezoek aan Engeland realiseert Beamish de tweede druk van zijn eigen boek en publiceert hij een artikel over 'de psychonomie van de hand'.⁹⁰

Twintig jaar later komt een vervolg op de nieuwe handtypologie wanneer Edward Heron-Allen de volledige uiteenzetting van D'Arpentigny's vertaalt. *The science of the hand* (1886) is voorzien van een uitgebreide inleiding, literatuurlijst, notenapparaat en een bijlage met Desbarrolles' beschrijving van D'Arpentigny's handen. Eerder heeft Heron-Allen samen met Henry Frith *Cheiromancy, or the science of palmistry* (1883) gepubliceerd. Zelf schrijft Heron-Allen het sterk op D'Arpentigny geënte *A manual of cheirosophy: Preceded by an introductory argument upon the science of cheirosophy* (1885), een paar jaar later gevolgd door *Practical cheirosophy: A synoptical study of the science of the hand* (1891). Onder invloed van deze publicaties en Heron-Allens activiteiten als handlezer raakt Engeland in de ban van het handlezen.⁹¹ Een reis naar de andere kant van de oceaan zorgt ervoor dat Heron-Allen ook de Verenigde Staten "into a kind of fashionable craze" brengt.⁹²

De hernieuwde belangstelling voor het handlezen valt samen met de opkomst van genootschappen zoals de Theosophical Society (opgericht in 1875 in New York; de eerste loge in Londen volgde in 1878), de Society for Psychical Research (opgericht in 1882 in Londen)⁹³ en de Hermetic Order of the Golden Dawn (opgericht in 1887 in Londen). Als divinatiepraktijk lift de handleeskunde mee met de groeiende belangstelling voor occulte, magische, mystieke en

⁸⁹ Anoniem, 'Le célèbre chiromancien Desbarrolles', *Le Journal amusant*, 5 augustus 1865.

⁹⁰ Richard Beamish, 'The psychonomy of the hand', *Anthropological Review* 3(11), 1865, 346-353. Vergelijk Anoniem, 'Chiromancy', *The Spectator*, 14 januari 1865; Peter J. Capuano, 'Handling the perceptual politics of identity in *Great Expectations*', *Dicken's Quarterly* 27(3), 2010, 185-208, 186, 192, 194. Richard Beamish (1798–1873) had een sterke belangstelling voor de fysiognomie, frenologie en aanverwante onderwerpen.

⁹¹ Over Edward Heron-Allen (Londen, 17 december 1861 – Selsey, Sussex, 28 maart 1943) zie de website van The Heron-Allen Society, URL <http://www.heronallensociety.co.uk> (geraadpleegd op 4 februari 2018). Over de handleesrage zie Anoniem, 'Palmistry and dogberry', *Light: A Journal of Psychical, Occult, and Mystical Research* XV(737), 23 februari 1895 [geregistreerd als een krant], 90: "[W]hat is called 'Palmistry' is a fashionable amusement, and an amusement fast blossoming into a profession. At fancy fairs, bazaars and the like, practisers of Palmistry are the rage, and thousands of half-crowns pass every week during the season."

⁹² Joan Navarre, 'Oscar Wilde, Edward Heron-Allen, and the palmistry craze of the 1880s', *English Literature in Transition 1880-1920* 54(2), 2011, 174-184, 174.

⁹³ De SPR was opgericht met het doel om wetenschappelijk onderzoek te doen naar verschijnselen en ervaringen die onder de noemer occult of paranormaal vallen. Veel internationaal belangrijke filosofen en wetenschappers waren lid van deze organisatie (Asprem, 'The Society for Psychical Research', 266-274; Sommer, 'Psychical research in the history and philosophy of science', 38-45).

geheime kennis. Aan die eeuwenoude kunst van het handlezen heeft D'Arpentigny nota bene betrekkelijk recent kennis over de handvorm toegevoegd en onder invloed van Éliphas Lévi heeft Desbarrolles de leer van de kabbala erbij betrokken.

Er zijn aantoonbare connecties tussen de genoemde genootschappen en het handlezen. Zo is Edward Heron-Allen een van de eerste leden van de Society for Psychical Research. Oscar Wilde, wiens moeder lid is van de Theosophical Society en wiens vrouw in 1888 toetreedt tot de Hermetic Order of the Golden Dawn, leest zelf geen handen, maar consulteert meermaals een handlezeres.⁹⁴ Verder wordt Wilde door Heron-Allen geïnspireerd tot het schrijven van de klassieker *Lord Arthur Savile's crime: A story of cheiromancy* (1887).⁹⁵

In Duitsland brengt met name het blad *Sphinx* het handlezen onder de aandacht van zijn lezers. *Sphinx* is in 1886 gelanceerd door de jurist en theosoof Wilhelm Hübbe-Schleiden. Het vormt een alternatief voor het naar de smaak van Hübbe-Schleiden teveel op het spiritisme gerichte *Psychische Studien*.⁹⁶ Direct in de eerste jaargang schenkt Hübbe-Schleiden aandacht aan de handleeskunde. Aan de hand van *Cheirosophy* (1883) van Heron-Allen en Frith legt hij de ontwikkeling uit die de handleeskunde in de voorgaande decennia heeft doorgemaakt. Het gevolg van onderzoek in Frankrijk is dat de chiromantie als een nieuwe wetenschap dient te worden gezien, aldus Hübbe-Schleiden.⁹⁷ Vervolgens stapt hij in het artikel over op zijn ontmoeting met een leerling van Desbarrolles. Tot slot is er nog een lange, vertaalde passage van een journalist die Desbarrolles in Parijs heeft bezocht en daarvan in de *The World*, een New Yorkse krant, verslag heeft uitgebracht.

⁹⁴ Edward Heron-Allen, Mrs. A. Robinson en een Parijse handlezeres lazen Wilde's handen. Het is onzeker of Cheiro ook Wilde's handen heeft gelezen: Cheiro kan dit verhaal uit zijn duim hebben gezogen. Zie Cheiro, *'Cheiro's Memoirs': The reminiscences of a society palmist*, Philadelphia / London: J.B. Lippincott, 1912, 46, 61; A. Robinson, *The graven palm: A manuel of the science of palmistry*, London: Herbert Jenkins, 1924, afb. 8; Wilfred Hugh Chesson, 'A reminiscence of 1898', in: E.H. Mikhail (redactie), *Oscar Wilde: Interviews and Recollections* (deel 2), London / Basingstoke: Macmillan Press, 1979, 374-382, 376; Merlin Holland, *The Wilde album*, London: Fourth Estate, 1997, 127-128; Navarre, 'Oscar Wilde, Edward Heron-Allen', 177-179, 183 noot 19; Neil McKenna, *The secret life of Oscar Wilde*, London: Century, 2003, 393-394, 477; email van Michael Seeney (Oscar Wilde Society) aan AN, 16 mei 2013.

⁹⁵ In december 1884 maakte Heron-Allen kennis met Constance M. Wilde-Lloyd (1859-1898) en Oscar F.O.W. Wilde (1854-1900) en raakte hij met hen bevriend (Stanley Weintraub, "'The Hibernian School': Oscar Wilde and Bernard Shaw', *Shaw* 13, 1993, 25-49, 27-28; Navarre, 'Oscar Wilde, Edward Heron-Allen', 174-182; Timothy J. McCann, "'Nocturnes, novels and necromancy': Blanche Roosevelt, Edmund Downey and Edward Heron-Allen', *Opusculum* 19, 2013, 4-22, 11, 14; *Id.*, 'Edward Heron-Allen and Constance Wilde: A horoscope and two palm-readings', *The Wildean* 47, 2015, 56-64).

⁹⁶ Andreas Sommer, 'Normalizing the supernormal: The Formation of the "Gesellschaft für Psychologische Forschung" ("Society for Psychological Research"), c. 1886-1890', *Journal of the History of the Behavioral Sciences* 49(1), 2013, 18-44, 20.

⁹⁷ [Wilhelm von Hübbe-Schleiden], 'Chiromantik und Chiromantie, alter Glaube und neues Wissen', *Sphinx* 1(6), 1886, 396-402, 399. Wilhelm von Hübbe-Schleiden (1846-1916) schreef meer over chiromantie, zie: Wilhelm von Saintgeorge (pseudoniem van Wilhelm von Hübbe-Schleiden), 'Darwinismus und Chiromantie', *Sphinx* 13(79), 1892, 222-224; Wilhelm von Hübbe-Schleiden, *Indisches Tagebuch 1894/1896*, (Norbert Klatt, redactie), Göttingen: Norbert Klatt Verlag, 2009, 77, 159, 165, 175, 653, 669; Skeptiker, 'Cheirosophie', (Von Hübbe-Schleiden, vertaling), *Sphinx* 10(59), 1890, 314-315.

In maart en oktober 1888 staan opnieuw vergelijkbare, algemeen inleidende artikelen in *Sphinx*. Vanaf januari 1889 wordt een serie van vijf bijdragen gepubliceerd waarin lezers de beginselen van het werkelijke handlezen krijgen uitgelegd.⁹⁸ Hierdoor moet de belangstelling voor handleeskunde voldoende zijn geprikkeld, want vlak daarna verschijnt in Berlijn het eerste boek van Gustav W. Gessmann over de handleeskunde, *Katechismus der Handlesekunst* (1889).⁹⁹ Uiteindelijk publiceert de militair, museum directeur, auteur, occultist en grafoloog Gessmann vijf boeken over het handlezen; in een zesde wijdt hij een gedeelte aan het handlezen.¹⁰⁰ Zo wordt de handleeskunde een praktische methode die in Duitsland bij het occulte gedachtegoed thuishoort.¹⁰¹

De invloedrijkste occultist in Frankrijk na Éliphas Lévi is de arts en “Parijsche alchimist”, kenner van “alle verborgen geheimen”, Gérard Encausse, beter bekend onder zijn schrijversnaam Papus.¹⁰² Papus wordt in 1887 lid van de Société Théosophique in Parijs, maar keert dit gezelschapenkele jaren later de rug toe en raakt toen nauw betrokken bij de oprichting van verschillende loges, waaronder de Ordre Martiniste.¹⁰³ Ook initieert Papus de tijdschriften *L’Initiation* (1888–1899) en *Le Voile d’Isis* (1890–1898). Het is onbekend of Papus zelf handen

⁹⁸ W.D. [Wilhelm Daniel], ‘Cheirosophie’, *Sphinx* 5(27), 1888, 207-209; Adolf von Spreti, ‘Chiromantie’, *Sphinx* 6(34), 1888, 209-216; William Sydney Peel, ‘Chiromantie’, *Sphinx* 7(37-39, 42), 1889, 33-35, 96-101, 179-183, 368-372; *Id.*, ‘Chiromantische Praxis: Ein Beispiel’, *Sphinx* 8(43), 1889, 16-23. Er was ook een artikel over de duim: A. v. M., ‘Chiromantisches: Der Daumen als Siegel’, *Sphinx* 7(40), 1889, 251-252. Op die bijdragen kwam een reactie: H.B., ‘Der Daumen und was dazu gehört’, *Sphinx* 8(44), 1889, 121-122. Vergelijk Ludwig Krepenhagen, ‘Bruno über Chiromantie und Chiromantie’, *Sphinx* 8(46), 1889, 232-234; Skeptiker, ‘Cheirosophie’, 314-315; Von Saintgeorge [Wilhelm von Hübbe-Schleiden], ‘Darwinismus und Chiromantie’, 222-224.

⁹⁹ C. Drn., ‘Chiromantie: Ein System der Handlesekunst’, *Sphinx* 8(44), 1889, 122-123.

¹⁰⁰ Van Gustav Wilhelm Gessmann (1860–1924) verschenen bij Karl Siegmund in Berlijn de titels *Katechismus der Handlesekunst: Das ist eine kurze übersichtliche Zusammenstellung der von den Chiromanten für die Deutung der Handformen sowie der auf der Handfläche befindlichen Zeichen aufgestellten Lehren* (1889; herdrukken in 1895, 1901, 1907, 1915, 1921), *Katechismus der Handflächenkunde: Nach den besten alten Quellen zusammengestellt und bearbeitet* (1898; herdruk in 1908, 1919, 1922), *Katechismus der Wahrsagekünste mit besonderer Berücksichtigung der Sterndeutekunst, Handlesekunst und Punktierkunst: Eine kulturhistorische Studie* (1892; herdruk in 1905, 1919), *Die Frauenhand und ihre Bedeutung für die Erforschung des weiblichen Charakters: Eine physiognomische Studie* (1894; herdruk in 1910, 1921), *Die Männerhand und ihre Bedeutung für die Erforschung des männlichen Charakters: Eine physiognomische Studie* (1894; herdruk in 1920) en *Die Kinderhand und deren Bedeutung für Erziehung und Berufswahl: Eine physiognomische Studie* (1894; herdruk in 1923).

¹⁰¹ Zie bijvoorbeeld de opmerking over de publicatie van K.J. Müller, *Aberglaube und Okkultismus in Berlin und der Provinz Brandenburg: Vortrag, geh. in Berlin, Oranienburg und Landsberg a. W.* (1889) in Anoniem, [‘Müller, K.J.’], *Neue Metaphysische Rundschau* 3(4, 5), 1900, 148, 178: “Der Vortrag hat in den Kreisen seiner Zuhörer Beifall gefunden, bei seinen Lesern findet er ihn auch. Eine Plauderei über allerlei Aberglauben, über Magnetismus, Hypnotismus, Phrenologie und Chiromantie etc. Den Anhang füllt eine chiromantische Charakteristik, die einen Einblick gewährt, wie derartige Deutungen gefasst werden.”

¹⁰² Anoniem, ‘Papus †’, *De Telegraaf*, 3 november 1916. Een andere pseudoniem van de arts Gérard-Anacleto Vincent Encausse (1865–1916) is Un Initié.

¹⁰³ Jean-Pierre Laurant, ‘Lévi, Éliphas’, in: Hanegraaff, *Dictionary of gnosis & western esotericism*, 689-692; Julian Strube, ‘Occultist identity formations between theosophy and socialism in fin-de-siècle France’, *Numen* 64, 2017, 568-595, 576-581.

leest, maar dat het onderwerp bij zijn oeuvre hoorde staat vast: hij legt meermaals de beginselen van de chiromantie uit.¹⁰⁴

Degenen die in Papus' tijd in Parijs naam maken met het handlezen zijn Madame de Thèbes en Madame Fraya. Beiden behoren, voor zover getraceerd, niet bij een bepaalde occulte beweging, maar zijn door hun waarzeggerschap en contact met Papus wel de belichamingen van het florierende occulte milieu van Parijs. Allebei dragen bij aan de beeldvorming van de handleeskunde. Daarover hierna meer, eerst terug naar belangrijke handleeskundige ontwikkelingen in Engeland.

8.8.2 In 1889 is de Cheirological Society of Great Britain opgericht

Vanzelfsprekend onder invloed van de handleesrage en de opgekomen belangstelling voor occulte praktijken, wordt in 1889 in Londen de Cheirological Society of Great Britain opgericht. De drijvende krachten hierachter zijn Katherine St. Hill¹⁰⁵ en Ina Oxenford.¹⁰⁶ Dit genootschap, eind jaren twintig van de twintigste eeuw opgeheven en al die tijd onder leiding van St. Hill, drukt een groot stempel op de ontwikkeling van de handleeskunde in het Westen. Er worden cursussen handlezen verzorgd en examens afgenomen. Men doet onderzoek naar handen in ziekenhuizen en scholen en brengt het tijdschrift *The Palmist* – en later ook *The Palmist's Review* – uit, dat tot en met 1901 iedere maand verschijnt en een grote verspreiding kent. Lidmaatschap van de Cheirological Society biedt onderscheiding van en bescherming tegen handlezende oplichters.¹⁰⁷

Mogelijk heeft de Cheirological Society anderen geïnspireerd tot professionalisering van het handlezen en aanverwante praktijken. Zo runt de handlezeres en psychometriste Ida Ellis samen met haar man en zwager een goed lopend, gerenommeerd occult centrum in

¹⁰⁴ Papus, *Traité synthétique de chiromancie*, Paris: Carré, 1892; Un Initié, *Mystères des sciences occultes*, Paris: La Librairie Illustrée, [1894], 48-66 (hoofdstuk 3 'Chiromancie'); *Id.*, *Premiers éléments de chiromancie, renfermant, et une série de leçons didactiques, la chiromancie physique et astrologique: ouvrage precede de la réédition du traité synthétique de chiromancie*, Paris: Charcornac, 1896. Deze laatste verscheen in herziene versie opnieuw als *Comment on lit dans la main: Premiers éléments de chiromancie*, Paris: Paul Ollendorff, 1902. Papus' eigen handen zijn door Madame Fraya geanalyseerd, zie G. Phaneg ("avec une étude chiromantique de Mme Fraya"), *Le docteur Papus*, Paris: Librairie Hermétique, 1909 (*). G. Phaneg, pseudoniem van George C.M. Descormiers (1867–1945), was een trouwe leerling van Papus.

¹⁰⁵ Katherine Harriette Richardson St. Hill (Nelson, Nieuw Zeeland, 1856 – Berkshire, Engeland, 25 augustus 1940) schreef meerdere boeken over handleeskunde en benadrukte immer via iemands handen diens verleden na te gaan. Ook waarschuwde ze nieuwelingen niet aan toekomst voorspellen te doen (Anoniem, 'The gentle science of palmistry: A chat with mrs. Katherine St. Hill', *Northern Champion* (Taree, New South Wales), 29 juli 1922; Fitzherbert, *The palmist's companion*, 47-51, 176, 178).

¹⁰⁶ Ina Oxenford (ca. 1870 – overleden na 1945) was secretaresse van de London Cheirological Society en schreef zelf enkele boeken over handlezen (Fitzherbert, *The palmist's companion*, 49, 52-53, 153-154).

¹⁰⁷ Jones, 'The London Cheirological Society', *History of hand reading*, URL <http://www.johnnyfincham.com/history/ksthill.htm> (geraadpleegd op 6 maart 2018).

Blackpool.¹⁰⁸ Anno 1896 kent de stad Erfurt het Institut für Graphologie und Chiromantie. Het instituut adverteert in *Sphinx* voor het laten maken van gipsafdrukken van handen.¹⁰⁹

Invloedrijk voor de beeldvorming van de handleeskunde is ook de helderziende handlezer Cheiro. Binnen de wereld van de handleeskunde is hij een begrip. *Cheiro's language of the hand* (1892) wordt op gezette tijden nog steeds herdrukt. Cheiro, geboren in Ierland als William John Warner, zou het handlezen in India hebben geleerd. Hij reist de hele wereld over en vestigt zich uiteindelijk in Hollywood. Overal leest hij handen, vaak van beroemde of anderszins bekende mensen, zoals van de latere president van de Theosophical Society, Annie Besant, en de man die de Indiase Vedanta-filosofie naar Amerika en Engeland brengt, Swami Vivekananda.¹¹⁰ Ofschoon Cheiro's te boek gestelde verhalen over zijn ontmoetingen met bekende mensen met een flinke korrel zout moeten worden genomen, spreken zijn verhalen tot de verbeelding en laten zij het aanzien van het handlezen stijgen.¹¹¹

Een serieuze poging tot verankering van de handleeskunde als een serieuze wetenschap is het werk van de zakenman William G. Benham uit Columbus, Ohio. Zodra Benham als dertienjarige van een oude zigeunerin de beginselen van het handlezen heeft geleerd, gaat hij op eigen kracht door.¹¹² Dit resulteert in een ruim zeshonderd pagina's tellende verhandeling, waarin Benham pleit voor een handclassificatiesysteem gebaseerd op de planeten. Benhams systeem is niet blijvend gebleken, maar zijn gestructureerde, heldere uiteenzettingen voorzien van tekeningen en foto's van handpalmen hebben ervoor gezorgd dat *The laws of scientific hand reading* (1900) lange tijd de Bijbel van handlezers is geweest.¹¹³

¹⁰⁸ Ida Eliza Ellis-Mitchell (Alpheton Suffolk, 1866 – Trewinnard Manor, Cornwall, 7 februari 1940) en haar echtgenoot, de frenoloog Albert Ernest Ellis (1867–1934), waren de oprichters van The British Institute of Mental Science in Blackpool (Fitzherbert, *The palmist's companion*, 42-45; Tower Project, *A family of phrenologists*, 11 december 2011, URL <https://vl203.wordpress.com/2011/12/16/a-family-of-phrenologists> (geraadpleegd op 22 oktober 2018); email van Valerie Schirru aan AN, 2 februari 2015).

¹⁰⁹ Das Institut für Graphologie und Chiromantie, 'Eine praktische Probe der Schrift und Handliniendeutung', *Sphinx* 22(123), 1896, 298-303.

¹¹⁰ Cheiro, *De taal van de hand: Een volledig, practisch werk over de wetenschap der handlijnkunde en het voorspellen uit de hand, en bevattende het systeem en de onderzoekingen*, (H.B. de Famars Testas, vertaling, bewerking), 's-Gravenhage: J. Philip Kruseman, 1936, afb. 32 en 33. Cheiro alias Louis Hamon (William John Warner, Dublin, 1 november 1866 – Hollywood, 8 oktober 1936) nam als een van de eersten afdrukken van handpalmen in zijn boeken op. De handafdruk van Annie Besant-Wood (1847–1933) is gemaakt op 22 augustus 1894; die van Vivekananda (Narendranath Datta, 1863–1902) op 6 april 1895. Vivekananda's onderricht vond aansluiting bij het transcendentalisme en de New Thought beweging. Onder andere de *Neue Metaphysische Rundschau* publiceerde rond de eeuwwisseling teksten van hem.

¹¹¹ Anoniem, "'Cheiro' tells how he read the hands of the great: Famous palmist's experiences with King Edward, Gladstone, Parnell, Lord Russell, Mark Twain, Sarah Bernhardt, and Others', *The New York Times*, 22 september 1912; Fitzherbert, *The palmist's companion*, 107-109, 212-214.

¹¹² Benham, *The laws of scientific hand reading*, v-vi: "[B]y chance I fell in with an old gypsy who taught me what she knew of Gypsy chiromancy. This was not much, it is true, but enough to give direction to my thoughts."

¹¹³ Gettings, *The book of the hand*, 208-209; Fitzherbert, *The palmist's companion*, 100, 219-223; Jones, 'The laws of scientific handreading', *History of hand reading*, URL <http://www.johnnyfincham.com/history/benham.htm> (geraadpleegd op 15 februari 2018). William George Benham ([Columbus, Ohio], 10 november 1860 – 4 maart 1953) was voorzitter en penningmeester van Krauss, Butler en Benham Company, een bedrijf dat handelde in

8.8.3 In Parijs wordt wetenschappelijk onderzoek naar handlezen verricht

Parijs kent in de tijd van Papus talloze waarzeggers en waarzegsters. De eerder genoemde Madame de Thèbes steekt hier – als gedoodverfde opvolgster van Adolphe Desbarrolles – bovenuit (afb 18).¹¹⁴ Ze heeft indruk gemaakt met voorspellingen die zouden zijn uitgekomen. Vanaf 1903 tot aan haar overlijden in 1916 schrijft ze ieder jaar een almanak met haar profetieën voor het komende jaar. Minder bekend is dat zij als inspiratiebron diende voor een film die midden in de Eerste Wereldoorlog is uitgebracht. *Madame de Thèbes* (1915) verhaalt over een beroemde, door menig politicus geraadpleegde zigeunerin, die vanwege een vloek haar bastaardzoon aan een vrouw uit gegoede kringen heeft gegeven.¹¹⁵ In werkelijkheid bezoeken Franse politici niet alleen Madame de Thèbes, maar ook de andere gerenommeerde Parijse chiromancienne, Madame Fraya (afb. 19). Zij is als jonge Baskische vrouw naar de Franse hoofdstad gekomen en zou goed bevriend zijn met Papus.¹¹⁶

Nicolas Vaschide's studie over de 'psychologie van de hand'

Geen handlezer, maar wel onderzoeker van de menselijke hand, is de betrekkelijk jonge, uit Boekarest afkomstige filosoof en psycholoog Nicolas Vaschide. De handleeskunde maakt substantieel deel uit van zijn onderzoek. Vaschide's vroegtijdig overlijden – wat voorspeld zou zijn door Madame Fraya¹¹⁷ – brengt zijn vrouw ertoe zorg te dragen voor de publicatie van *Essai sur la psychologie de la main* (1909). Het resultaat is een academisch werk, waarin uiteenlopende aspecten van de hand in kaart zijn gebracht.¹¹⁸ De onderwerpen variëren van

tapijten en gordijnen. Op latere leeftijd woonde Benham vermoedelijk in New York, waar hij in 1946 Florence Meschter (1895–1980) aanwees als zijn opvolgster. Op haar beurt leerde Meschter het handlezen aan Frank Andrews (Frank Andrew Iacuzzo, g. 1941), die John Lennon, Yoko Ono, prinses Grace van Monaco en Andy Warhol tot zijn cliënten mocht rekenen (Annie Georgia Greenberg, 'Meet the real-deals of NYC: Fortune telling', *Refinery29*, 31 oktober 2012, URL <http://www.refinery29.com/38614> (geraadpleegd op 15 februari 2018)).

¹¹⁴ Voordat Madame de Thèbes (Annette Savary, Ménilmontant, 1844 – Petit-Aunay, Meung-sur-Loire, 23 december 1916) zich als handlezend waarzegster vestigde, was zij, dochter van een timmerman, lerares bij een gegoede familie en toerde ze als toneelspeelster een periode met een gezelschap (F. Gaucherand, 'La mort d'une voyante', *Le Gaulois*, 27 december 1916; Owen, *A supernatural war*, 28-31).

¹¹⁵ Voor de synopsis van de film, zie Greengagesummer, *Madame de Thèbes (1915): An early Mauritz Stiller movie, long thought lost*, 29 september 2007, URL <http://www.imdb.com/user/ur9523738/> (geraadpleegd op 6 maart 2018). Voor de film zie URL <https://www.youtube.com/watch?v=gzVW7PYX96A> (gepubliceerd op 31 oktober 2017).

¹¹⁶ Vergelijk § 4.1.2 noot 24.

¹¹⁷ Nicolas Vaschide, *Essai sur la psychologie de la main*, Paris: Marcel Rivière, 1909, 472 noot 1; R.A. Reddingius, 'Berichte über Spontanphänomene: Eine Betrachtung über Todesprophezeiungen', *Zeitschrift für Parapsychologie* 1(6), 1926, 519-527, 522; Hugo Debrunner, 'Das Zukunftsdeuten aus der Hand', *Neue Wissenschaft* 2(9), 1951, 310-316, 311.

¹¹⁸ Het boek, voorzien van een voorwoord door Charles R. Richet (1850–1935), werd goed ontvangen (Raymond Meunier, 'N. Vaschide. – Essai sur la psychologie de la main', *Revue Philosophique de la France et de l'Étranger* 69, 1910, 88-94). Nicolas Vaschide en Alfred Binet waren met elkaar in contact gekomen tijdens een conferentie in Boekarest. In 1895 kreeg Vaschide een beurs om in Parijs verder te studeren; zijn vrouw, Victoria Vaschide-Samfirescu (overleden in 1950), volgde later.

‘chiromantische divinatiewetenschappen’ tot ‘de hand in de kunst’ en van ‘handpathologie’ (met foto’s van misvormde handen) tot nieuwe loten aan het onderzoek van de hand: vinger-afdrukken, schrijverskramp en de hand bezien vanuit de antropologie. *Essai sur la psychologie de la main* geeft in feite het handleeskundig discours in het Europa van begin twintigste eeuw weer. Vergeleken met *Ludicrum chiromanticum* (1661) is het duidelijk dat in de loop der tijd de studie van de hand meer facetten heeft gekregen.

Met Vaschide’s werk lijkt de hand als object van studie aan de vooravond van een nieuw tijdperk te staan. Alle invalshoeken van waaruit Vaschide de hand beschouwt, staan op gelijke voet met elkaar. Tekenend voor de nieuwe tijdgeest met betrekking tot de handleeskunde, is het op één na laatste hoofdstuk. Dit is gewijd aan experimenten die Vaschide uitvoerde met veertig handlezers om de chiromantie en chiromantie op hun merites te testen.¹¹⁹ Tot deze groep van handlezers behoort zijn “chère collaboratrice Fraya”.¹²⁰

Een experiment betreft de geslachtsbepaling. Kunnen de handlezers op basis van alléén de hand, dat wil zeggen zonder het zien van kleding of de rest van de persoon, vaststellen of ze de hand van een man of vrouw zien? Van de honderd handen die de veertig handlezers voor dit experiment onder ogen krijgen, vergissen de aan het onderzoek deelnemende handlezers zich slechts negen à tien keer. Een ander experiment is ontworpen om na te gaan in welke mate de handlezers op basis van handen iemands leeftijd kunnen inschatten. Ook het typeren van iemands karakter op grond van louter en alleen het zien van de handen is door Vaschide onderzocht, evenals het antwoord op de vraag of de handlezers kunnen zien of iemand in het verleden een bepaalde ziekte heeft gehad. Tenslotte trok hij na of toekomstvoorspellingen zijn uitgekomen. De handlezers scoren lang niet op alles bovengemiddeld. Toch is Vaschide van mening dat “une chiromancienne d’élite” vaak bekwaam is dan een beroepspsycholoog.¹²¹ Of, zoals Willy Tenhaeff het formuleert: handleeskundigen zijn over het algemeen betere psychologen dan menigeen, zelfs beter dan menig professor in de psychologie die “auteur is van een of meer lijvige folianten over zielkunde”.¹²²

Alfred Binets experiment met Madame Fraya

De directeur van het psychologisch laboratorium van de Sorbonne, Alfred Binet, gaat met Madame Fraya in dezelfde onderzoeksrichting door. Het artikel van Binet over zijn bevindingen met de chiromancienne begint met de vaststelling dat de chiromantie geen goede naam heeft. Aanvankelijk is Binet deze mening eveneens toegedaan. Een zekere openheid voor het handlezen ontstaat wanneer Alexandre Dumas jr. hem over Desbarrolles vertelt en Binet bijgevolg het boek van “le Grand Maître de la chiromancie” leest.¹²³

¹¹⁹ Vaschide, *Essai sur la psychologie de la main*, 453-474. Vergelijk W.H.C. Tenhaeff, *Supernormale vermogens*, Amsterdam: K.H. Noest, 1922, 112-121.

¹²⁰ Vaschide, *Essai sur la psychologie de la main*, 460.

¹²¹ Vaschide, *Essai sur la psychologie de la main*, 474.

¹²² Tenhaeff, *Supernormale vermogens*, 120. Tenhaeff gaf aan dat de onderzoekingen van Vaschide belangrijk waren, maar slechts het begin waren van goed wetenschappelijk onderzoek naar de chiromantie.

¹²³ Alfred Binet, ‘Essai sur la chiromancie expérimentale’, *L’Année Psychologique* 14(1), 1908, 390-404, 390, 391. Alexandre Dumas jr. (1824–1895) was in navolging van zijn vader bevriend met Desbarrolles.

Voor het eerste door Binet opgestelde experiment worden vijftien meisjes en vijftien jongens tussen de acht en veertien jaar verzocht hun handen door gaten in een zeil te steken. Madame Fraya, die zo alleen de handen kan zien, krijgt de opdracht vast te stellen welke van de leerlingen intelligent en welke niet-intelligent zijn. Bij de beoordeling van de handen laat Madame Fraya zich vervolgens leiden door een aantal handkundige grondbeginselen, zoals de vorm van de hand en het verloop van de lijnen (waren de lijnen lang, kort, dun, dik, met of zonder vertakkingen, onderbrekingen, afbuigingen, enzovoort). De ervaring heeft haar geleerd dat wanneer ze 'harmonie' tussen de vingers en de handpalm ziet, er harmonie en evenwicht is in de geest. Dezelfde ervaring heeft haar een reeks aan overige kenmerken en betekenissen geleerd:

Stijve, knobbelige, leelijk gevormde vingers: plumpe geest.

Te lange vingers: verstrooide en verwarde geest, twistziek.

Te korte en te dikke vingers: heftigheid, drift, onstuimigheid, onbedachtzaamheid.

Goed gevormde, soepele vingers, die gemakkelijk naar achteren gebogen kunnen worden: gemakkelijker van zich aan te passen, spontaan, levendig, open en edelmoedig karakter.

Spitse vingers; idealisme, droomerig (als de palm langwerpig is), hoogmoed, egoïsme (als de palm vierkant is).

Vierkante vingers: gezond verstand, bedachtzaamheid, gematigd.

Spatelvormige vingers: levendigheid, heftigheid.

Zeer opmerkenswaardige schranderheid als de hand in haar geheel goed gevormd is. Domheid en verregaande trotschheid, wanneer de verhouding tusschen de afmetingen van de vingers en die van de handpalm niet goed is.

Noch puntige, noch vierkante vingers: schranderheid, fijnheid, tact.

Vingers, die van onderen opgezwollen zijn: goedheid, verheven gevoelens, eenige gemakzucht.

Dorre vingers: egoïsme, gemakkelijk te ontwikkelen verstand; geen bevalligheid, geen schoonheidsgevoel.

Vingers, die moeilijk van elkaar bewogen kunnen worden: langzame geest, middelmatig, gierig.

Vingers, die ver naar achter gebogen kunnen worden: te levendige geest, te spontaan, niet voldoende nadenken. De bezitter kent geen terughouding, geen matigheid.¹²⁴

¹²⁴ Anoniem, 'Waarzeggen uit de hand', *Rotterdamsch Nieuwsblad*, 29 november 1909. Vergelijk Anoniem, 'Die sprechende Hand', *Berliner Volkszeitung*, 29 augustus 1908. Het origineel luidt: "Doigts gourds, nouveaux, difformes, – esprit lourd.

Doigts trop longs; manie, esprit pointilleux, diffus.

Doigts trop courts et trop épais: violence, emportement, impulsivité, irréflexion.

Doigts bien proportionnés, souples, légèrement rejetés en arrière : facultés d'assimilation, spontanéité de l'esprits, vivacité; caractère ouvert et généreux.

Doigts pointus: idéalisme, rêverie (si la paume est allongée), orgueil, égoïsme (si la paume est carrée). – Doigts carrés: bon sens, réflexion, méditation.

Doigts spatulés: vivacité, activité, violence. – Intelligence très remarquable si la main est dans son ensemble heureusement la conformée. Stupidité et orgueil voisin de la folie si les dimensions de la paume sont disproportionnées avec celles des doigts.

Doigts mixtes (ni pointus ni carrés) intelligence équilibrée, finesse, tact.

Doigts renflés à leur base: bonté; sentiments élevés; tendances à l'amour du confortable.

Met deze opsomming, die vergeleken met de ‘chiromantische notitie’ uit de *Eadwine Psalter* een veel meer psychologisch karakter heeft gekregen, gaat Madame Fraya aan de slag. Geheel vlekkeloos doorstaat ze de test niet. Maar dat is normaal, redeneert Binet; overal worden fouten gemaakt. Relevanter is dat de uitslag statistisch significant is. Bij drie kinderen verloopt de procedure niet conform de regels. Van de resterende zevenentwintig geeft de handlezeres zeventienmaal een juist oordeel (het kind is wel/niet intelligent), tien keer zit ze er volgens Binet naast. Onder de indruk van het resultaat zet Binet prompt een tweede experiment op. Zijn uiteindelijke conclusie luidt dat een getraind observeerder van de hand beter dan gemiddeld iets over iemands karakter en aanleg kan vaststellen.

Het feit dat Binet en Vaschide op deze wijze onderzoek verrichtten, impliceert dat het handlezen voor hen potentieel waarde heeft. Het wordt door deze twee Parijse wetenschappers niet meer achteloos genegeerd of afgedaan als een nutteloze, bedrieglijke praktijk.

8.9 Chiromantie en chirognomie worden onderdeel van de chirologie (dan wel chirosofie)

In Duitsland wordt in dezelfde periode een School voor Waarzegsters opgericht. De reacties hierop in de pers zijn negatief. De aankondiging dat Berlijn met een “L e h r a n s t a l t f ü r W a h r s a g e r i n n e n beehrt werden wird”, een “hohen Schule der Dummen”, is het nieuwste op het gebied der “Spekulation auf die Dummheit”, aldus het *Berliner Tageblatt*.¹²⁵ Volgens de reclamefolder van de school, de nieuwsbron voor dit krantenbericht, zouden de leerlingen les krijgen in het kaartleggen, koffiedik kijken, werken met het ei en lood, het interpreteren van de vlucht van vogels en ‘wetenschappelijke chirologie’. De pers eist dat de politie tegen dit onheil optreedt.

Wat er van de opleiding terecht is gekomen, of de school ooit waarzegsters heeft afgeleverd, wie de oprichtster was, wie de leerkrachten waren en of de politie actie heeft ondernomen, is niet achterhaald. Opmerkelijk is echter dat de opleiding sprak van *chirologie*, *wetenschappelijke chirologie* nog wel, niet *chiromantie*. De term *chirologie* zal zijn overgewaaid uit Engeland, waar het genootschap van Katharine St. Hill en Ina Oxenford zich de *Cheirological*

Doigts secs: égoïsme, sécheress. Intelligence ouverte, accessible à la culture. Aucune grâce, pas de sens esthétique.

Doigts qui s’ouvrent péniblement: esprit lent, incompréhensif. Avarice, médiocrité mentale.

Doigts rejetés en arrière avec excès: trop d’activité intellectuel, trop de spontanéité. Réflexion insuffisante. Natures excessives, dénuées de modération et de réserve...” (Binet, ‘Essai de chiromancie expérimentale’, 396-397).

¹²⁵ Anoniem, ‘Schule der Wahrsagerinnen’, *Berliner Tageblatt*, 6 april 1907; *Id.*, ‘Een school voor waarzegsters’, *De Telegraaf*, 9 april 1907. Vergelijk met bijvoorbeeld het even kritische geluid van veertig jaar eerder: R.D., ‘Feuilleton: Chiromantische Schwindeleien’, *Neue Freie Presse*, 9 juli 1865. Of zie de korte boekbespreking van de derde druk van A.R. Craig, *Your luck is in your hand*, in *The Spectator*, 6 december 1884: “Mr. Craig, it will be remembered, borrows largely from Darpentigny [sic] and Desbarrolles. Would it be possible, one is disposed to ask, to disentangle any fragment of truth from the mass of charlatanry?”

Society noemt.¹²⁶ Zowel het Chirologisch Genootschap als de School voor Waarzegsters geven door de introductie van het woord chirologie te kennen dat het duiden van handen met hun talloze vormen, lijnen, bergen, tekens en verhoudingen wetenschappelijk wordt aangepakt. Waar het handlezen door de massa nog altijd wordt beschouwd als een oppervlakkige, veelal aan de Roma en Sinti gekoppelde vorm van waarzeggerij, wil de nieuwe lichting handlezeressen het als een serieuze praktijk voor het voetlicht brengen. Ze menen een wetenschappelijke vorm van handlezen te beoefenen, door hen aangeduid als chirologie.

Zij die de wetenschappelijker klinkende term chirologie (kennis van de hand) bezigen, verstaan daaronder de combinatie van chiromantie (kennis van de vorm van de hand) en chiromantie (de kunst van het waarzeggen via de hand).¹²⁷ Want al verdwijnt met de komst van de chirologie de waarzegcomponent (*manteia*) uit de term, in de praktijk van het handlezen verdwijnt die allerm minst. Deze meer historische definiëring van de begrippen chiromantie en chirologie onderscheidt zich van die van Julius Spier. Spier plaatst de chirologie tegenover de chiromantie. Niet alleen wil hij het handlezen van het minderwaardige imago ontdoen, om twee inhoudelijke redenen moet hij afstand nemen van de waarzegcomponent. De eerste reden is praktisch van aard. Handlijnen kunnen veranderen en zetten daardoor het voorspellen op losse schroeven.¹²⁸ De tweede reden is ethisch-therapeutisch van aard: het toekomst voorspellen zou een belemmering kunnen vormen voor het ontwikkelingsproces van de cliënt.¹²⁹ Overigens kan de term chirologie soms voor verwarring hebben gezorgd, aangezien chirologie van oorsprong synoniem is met gebarentaal (doventaal).¹³⁰

¹²⁶ Madame de Maguelone uit Parijs adverteerde bijvoorbeeld voor zichzelf met de begrippen 'Chirologie. Graphologie' (advertentie in *Le Matin*, 9 oktober 1905). Vergelijk Bijlage 4, nr. 4.

¹²⁷ Henri Rem, *Ce que révèle la main: Nouvelle édition*, Paris: Albin Michel, 1934, 4: "La chirologie comprend: 1e La chiromancie (...) 2e La chiromonie". De gedistingeerde Henri Rem (Henri Remanjon, overleden in 1933) was zich na een carrière als notaris en rechtsgeleerde aan de Faculté de Paris volledig aan de chirologie gaan wijden (A.D., 'Les révélations de trois chirolgues: Ce qu'on lit dans la main', *Le Petit Journal*, 21 januari 1922).

¹²⁸ Spier, *Worden wie je bent*, 19: "Gezien vanuit een zuiver praktisch oogpunt kan zelfs niet eens met betrekkelijke zekerheid een voorspelling worden gedaan omdat de lijnen en de kenmerken van de binnenhand veranderen[.]"

¹²⁹ Spier, *Worden wie je bent*, 18: "Als ik veel waarde toeken aan alle ervaringen en indrukken uit het verleden, dan is de logische consequentie dat ik des te hardnekkiger elke uitspraak over de toekomst, voor zover het gebeurtenissen betreft, van de hand moet wijzen, omdat ik daarmee het zelf meewerken van de mens aan zijn ontwikkeling zou uitsluiten." Vergelijk § 3.3.3 (de alinea behorend bij de noten 60 en 61) en § 6.1.1.

¹³⁰ De recensent van van *Ce que révèle la main* (1920) van Henri Rem wees hierop: "De heer Rem noemt zijn kennis 'chirologie,' 'kennis van de hand,' een woord, dat tot misverstand zou kunnen leiden, omdat het ook voor 'het woord van de hand' (de handspraak) gebruikt wordt" (B. [Johan F.H. Boonacker], 'Over chirologie', in: J.F.H. Boonacker & G.C. Gerrits (redactie), *Wetenschappelijke Bladen: Geschiedenis – maatschappelijke belangen – natuurwetenschappen – letterkunde, een bloemlezing uit buitenlandse tijdschriften* (deel 4), Haarlem: H.D. Tjeenk Willink & Zoon, 1922, 250-251, 250). Dat zo'n verwarring inderdaad kan ontstaan, blijkt uit deze zin van Lisette Thooft: "[Spier] baseerde zijn mensenkennis op handlijnkunde of chirologie – 'handen- en vingerspraak', zegt het woordenboek –" (Lisette Thooft, 'Etty Hillesum als voorloopster van de Nieuwe Spiritualiteit: "Beluisteren, wat er opstijgt uit jezelf"', in: Van den Brandt & Smelik, *Etty Hillesum in discours*, 61-68, 65).

Een derde begrip dat reeds bestaat, maar via Edward Heron-Allen opnieuw wordt gebruikt, is chirosofie (wijsheid van de hand).¹³¹ Volgens de titelpagina van zijn *A manual of cheirosophy* (1885) is dit boek een praktisch handboek over de *twin sciences* ‘cheirognomie’ en ‘cheiromantie’. In de inleiding beargumenteert Heron-Allen dat deze twee takken van de handleeskunde feitelijk onlosmakelijk met elkaar zijn verweven.¹³² Vervolgens blijkt hij Desbarrolles’ Franse term *chiromancie* te hebben vertaald met het Engelse *cheirosophy*.¹³³ Mogelijk beschouwt Heron-Allen chirosofie als het betere alternatief voor chiromantie aangezien Desbarrolles de occulte wetenschappen kabbala, astrologie, numerologie en het mesmerisme bij het handlezen betreft. Cheirosophie, of chirosofie, is in die zin meer gepast dan chirologie, dat hij wellicht ook associeert met gebarentaal.

In de praktijk bestaan er dus variaties op het gebruik en de definiëring van de verschillende termen.¹³⁴ Voor de grote lijn is het belangrijk om te weten dat het handlezen oorspronkelijk is aangeduid met chiromantie – denk aan de ‘Notitie over chiromantie’ (ca. 1160), *Die Kunst chiromantia* (ca. 1480), *Introductio apotelesmaticæ elegantes, in chiromantiam...* (1522) en *Ludicrum chiromanticum* (1661). Onder invloed van kapitein D’Arpentigny wordt de vorm van de hand, de chirognomie, een belangrijk onderdeel van het handlezen. Pas daarna, tegen het eind van de negentiende eeuw, doen de chirosofie en chirologie hun intrede in het handleeskundig discours. Drie decennia later, in 1929, introduceert Julius Spier de psychochirologie (§ 6.1).

¹³¹ Op zich is de term ‘chirosofie’ eerder gebruikt. Zo zijn de handleeskundige aantekeningen van Nikolaus Pompeius uit 1651 onder de titel ‘Chirosophiæ’ opgenomen in Praetorius’ *Ludicrum chiromanticum* en schreef de arts Ludovico Heinrico Lúz (Ludwig Heinrich Lutz) *Chirosophia concentrata* (1670, herdrukken in 1672, 1679 en 1782). Vergelijk Boehm, ‘Chiromantie’, 38.

¹³² Heron-Allen, *A manual of cheirosophy*, 97-98.

¹³³ Vergelijk de zinsnede van Desbarrolles, *Les mystères de la main*, 1: “Si l’étude de la phrénologie, de la chiromancie et des sciences (...)” met de vertaling van Heron-Allen, *A manual of cheirosophy*, 17: “If the study of Phrenology, of Cheirosophy, and of the sciences (...)”. Het is met deze twee woorden, aldus Heron-Allen, “that Adrien [sic, Adolphe] Desbarrolles commences the preface of his elementary work” (Heron-Allen, *A manual of cheirosophy*, 18).

¹³⁴ Eind negentiende eeuw gebruikte bijvoorbeeld Fritz Engel (1867–1935), redacteur van het *Berliner Tageblatt*, het begrip chirologie als synoniem voor *Handformenkunde* (Fritz Engel, ‘Was uns die Hand verrät’, *Berliner Tageblatt*, 25 februari 1894). Begin twintigste eeuw stelde Hans Freimark de chirosofie, door hem “Wissenschaft der Handlesekunst” genoemd, samen uit “die Chiromantie oder die Lehre von den Formen der Hand” en “die Chirolgie, oder die Lehre von den Linien der Hand” (Hans Freimark, ‘Was uns die Hand verrät’, *Hamburgischer Correspondent*, 18 januari 1906). Freimark schaarde dus de chiromantie en (zijn definitie van) de chirolgie onder de chirosofie. Terwijl Engel het verschil tussen chirolgie en chiromantie niet begrepen lijkt te hebben, lijkt Freimark de chiromantie en chirolgie met elkaar te hebben verward.

Robert Buckland nam in 2004 de historisch gezien eigenaardige definiëring van Lewis Spence uit 1920 over. Buckland en Spence stelden onder respectievelijk het lemma *cheiromancy* en *palmistry* dat de *cheiromancy/palmistry* is onderverdeeld in drie aspecten, te weten de chiromantie (“recognizing a person’s intelligence from the shape of the hands”), chirosofie (“the study of comparative value of manual formations”) en chiromantie (“the art of divination from the form of the hand and fingers, and the lines and markings on them”) (Buckland, *The fortune-telling book*, 110; Spence, *An encyclopaedia of occultism*, 314). Buckland en Spence verbonden dus de chiromantie aan intelligentie, de chirosofie aan de vergelijkende studie van ‘handformaties’ en lieten de vorm van de handen en vingers deel uitmaken van de chiromantie.